

ראשית

עיונים ביהדות

העורכים

אדם אפטרמן • קלייר סופרין
רונית עיר-שי • ישי רוזן-צבי

מזכיר המערכת

דוד ויצ'נר

כרך ז

ירושלים, תשפ"ג

מכון שאלום הרטמן
SHALOM HARTMAN
INSTITUTE שלום הרטמן

ראשית נערך על ידי:

דרור ינון (תשס"ט-תש"ע), יאיר לורברבוים (תשס"ט-תש"ע),
עדיאל שרמר (תשס"ט-תש"ע)

ראשית הוא כתב עת שפיט שיוצא לאור פעם בשנה בסיוע המרכז לחקר
המחשבה היהודית ולהגות עכשווית ע"ש פרץ בן אפריים ואיטה פרומה קוגוד,
מכון שלום הרטמן.

יש להעלות את כתב היד ושני תקצירים – באנגלית ובעברית – [כאן](#) כשהם
ערוכים ומותקנים לפי [ההוראות](#). המחברים יקבלו קובץ סופי בפורמט PDF של
מאמרם. האחריות לדעות המובעות במאמרים היא על המחברים.

כתובת המערכת: ראשית: עיונים ביהדות, מכון שלום הרטמן, ת"ד 8029,
ירושלים 9108001.

לכל שאלה יש להיות בקשר עם דוד ויצ'נר, מזכיר המערכת.

דוא"ל: david.wietchner@shi.org.il

הכרך נערך עריכת לשון בידי רפאל זר

ISSN 2706-6096

תשפ"ג | 2023

תוכן העניינים

1	לעזרת ה' או בעזרת ה'? שירת דבורה: גבורה אנושית מול ישועה אלוהית	ישראל קנוהל
23	על רוח הקודש בבית מדרשם של האר"י ור' חיים ויטל	אדם אפטרמן וחן מערבי
57	שיעור הבעש"ט על מעשה האומן והכלי, מקורותיו וגלגוליו	משה אידל
106	קהילות יהודיות שנעלמו באפריקה עקב טעויות בזיהויים גאוגרפיים	ניר שגיא
139	'משאלתי היא שגם המין הנשי יוכל לבקר בבית הכנסת': על הכללת נשים בפולחן בהיכל בהמבורג	נעמה יגר-פלוס
166	הקול קול הימין והידיים ידי השמאל: פעילותו של הרב מאיר כהנא בארה"ב ובישראל	שאול מגיד
178	האם ויתרה הציונות הדתית על עקרון האחדות? ולילך בן צבי	דב שוורץ
i	תקצירים באנגלית	

רשימת המשתתפים

פרופ' ישראל קנוהל, החוג למקרא באוניברסיטה העברית ומכון שלום הרטמן

iknohl@gmail.com

פרופ' אדם אפטרמן, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל אביב ומכון שלום הרטמן

afterman@tauex.tau.ac.il

חן מערבי, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין אוניברסיטת תל אביב 6997801

chenmaaravi@mail.tau.ac.il

פרופ' משה אידל, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית ומכון שלום הרטמן

moshe.idel@mail.huji.ac.il

גיר שגיא, הקריה האקדמית אונו, ת"ד 759, רח' צה"ל 104, קרית אונו 55000

ד"ר נעמה יגר פלוס, המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת בר אילן

naama.jager@biu.ac.il

פרופ' דב שוורץ, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר אילן

dov.schwartz@biu.ac.il

ד"ר לילך בן צבי, מכון שלום הרטמן

lilach.ben-zvi@shi.org.il

קהילות יהודיות שנעלמו באפריקה עקב טעויות בזיהויים גאוגרפיים

ניר שגיא

א. מבוא

הפרדיגמה הרווחת בספרות המחקר היא כי אתיופיה הייתה מבודדת ומנותקת מהעולם עד המאה הי"ט. לדוגמה, כך כותב אשכולי: "חבש הייתה עד סוף המאה הי"ח [...] ארץ האגדה והדמיון שמעבר להרי החושך".¹ תפיסה רווחת זו הקרינה על חקר יהדות אתיופיה, שנתפסה כקהילה שנותקה מהעם היהודי כבר כאלפיים שנים. לפי עמדה זו לא היה קשר רציף בין יהדות אתיופיה ובין העולם היהודי שמעבר לה. לאונרדו כהן וסטיבן קפלן כותבים: "רוב החוקרים מדגישים את האפשרות של השפעה יהודית מוקדמת (לפני המאה השביעית) באזור, ובהתחשב בכל הידוע לנו אודות בדידותה היחסי של אתיופיה לאחר עלייתו של האסלאם, האפשרות של השפעה יהודית מאוחרת יותר [= על אתיופיה. נ"ש] נראית קלושה למדי".² יש לציין כי פרדיגמה זו רווחה גם ביחס לתימן, הסמוכה לאתיופיה. כך כותב הירשברג: "בתקופה החדשה [...] ניסו תיירים וחוקרים לחדור אל תימן כדי להכיר את עתיקותיה ואת דרכי חייהם של יושביה [...] אולי לא מקרה הוא שדווקא בגילוי תימן ועתיקותיה גדול חלקם של יהודים, שמע עשרת השבטים האבודים [...] לבקש את אחינו האובדים בערב".³

* אבקש להודות לשופטי המאמר על הערותיהם המועילות, ולעורך הלשון רפאל יר על עבודתו המקצועית שתרמה רבות לשיפור הצורה והתוכן.

1 אהרן זאב אשכולי, ספר הפלשים: יהודי חבש תרבותם ומסורותיהם, ירושלים תש"ג, עמ' 172.
2 לאונרדו כהן וסטיבן קפלן, "מקור חדש על יהודי מווינה בחצרו של מלך אתיופיה", פעמים 94–95 (תשס"ג), עמ' 211.

3 חיים זאב הירשברג, ישראל בערב: קורות היהודים בחמיר וחג'אז מחורבן בית שני ועד מסעיה צלב, תל אביב תש"ו, עמ' 2.

מחקר תימן התפתח במרוצת השנים והדעה הקדומה על יהדות זו: "כבר בטלה הדעה שהייתה מקובלת לפני, שיהודי תימן שקועים בבערות וידיעת התלמוד נעדרת מהם".⁴ שינוי בפרדיגמה המחקרית ביחס ליהדות תימן לא הקרין על חקר יהדות אתיופיה הסמוכה לתימן; היא נותרה עלומה. פרדיגמה זו לא נעקרה ממקורה, אף "[ש]נתברר שערב הייתה לפני מרכז גדול וחשוב, המפורסם ברחבי מזרח ומערב [...]. שגמליהן נשאו את סחר שבא וכוש".⁵

הנחות המוצא של המחקר על אודות הגאוגרפיה של אזורי אתיופיה ותימן משקפות את החלוקה הטריטוריאלית של הקולוניאליזם המערבי. אשכולי כותב: "כל ימי הביניים היה גבול שלטונות האסלם גבול ידיעת העולם לאנשי אירופה. מעבר לאסיה הקטנה ביבשה ומעבר לחופי הים התיכון במזרחו ובקצה אפריקה הצפונית היה העולם חתום בחותם העלומה והאגדה. לא הייתה ידועה צורת האדמה ולא דרכי ימיה וארצותיה ותושביהם".⁶

במסגרת מאמר זה אני מבקש לערער על יסודותיה של פרדיגמה זו. אצביע על כך כי המפה הגאוגרפית המדומינת שיצרה המסורת הקולוניאליסטית ובעקבותיה גם המחקר המודרני מבוססת על המצאה של חלוקה גאוגרפית-תרבותית-חברתית, שאינה מעוגנת במקורות. במאמרי אעקוב אחר מסמכים ותיעוד יהודי וערבי, המספרים את הסיפור שהועלם על יהודי מזרח אפריקה. אטען כי אין התאמה בין המדינה הקרויה אתיופיה ובין חבלי הארץ המכונים אתיופיה, שאליהם מתייחסים המקורות.

ב. על הודו שבאפריקה

אפתח את המסע לגילוייה של המפה הגאוגרפית בעיון במסמך "הודו". בעקבות גילוי מסמכי הגניזה וחקר המסמכים, יצאו לאור חמישה כרכים של "ספר הודו" בעריכתם שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן.⁷ בהקדמה כותבים העורכים: "יש איבהירות מסוימת בשימושם של המקורות הערבים גם במונח 'בחר אלהנד', אף על פי שברור שלעיתים קרובות התכוונו לאוקיינוס ההודי כולו. לפעמים החלו גבולותיו המערביים של 'בחר אלהנד' בעדן".⁸ לפי טענת העורכים השם "אלהנד", היינו הודו, מסמן מקום

⁴ אגרת תימן, לרבנו משה בן מימון, ההדיר אברהם שלמה הלקין, האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות, תש"ב, עמ' ix.

⁵ הירשברג (לעיל, הע' 3), עמ' 3.

⁶ סיפור דוד הראובני, עורך אהרן זאב אשכולי, ירושלים ת"ש, עמ' ב.

⁷ ירושלים, מכון בן צבי. כרך א, תשס"ט; כרך ב, תשע"א; כרך ג, תש"ע; כרך ד (א), תשע"ג; כרך ד (ב), תשע"ג.

⁸ ספר הודו, שם, א, עמ' 6.

המזוהה עתה עם הודו שבאסיה.⁹ לדעתם, הנמלים בים סוף, היינו הנמלים במזרח אפריקה ובתימן, קשרו את מה שסימנו כהודו עם הקהילות היהודיות של מצרים, צפון אפריקה, איטליה וספרד.

ברם, עיון מדוקדק במסמכים מלמד שהשם "הודו" הוא שם משותף, המסמן אתרים שונים; הודו של ימינו ואזורים נרחבים באפריקה הרחוקים מהודו של ימינו. במהלך הדיון כאן אנתח מסמכים רבים מספר הודו, שמהם עולה בכירור שהשם "הודו" מסמן בדרך כלל אזורים באפריקה. כפי שניווכח, לאזורים הללו שבאפריקה יש גם שמות נוספים, כגון: ערביא, סין, עדן, כוש ועוד, אשר בלא צל של ספק מסמנים אתרים באפריקה. בחינת סוגיה זו שופכת אור חדש על הקיום היהודי באפריקה, שנעלם והועלם מטעמים שונים.

במקורות המצויים בגניזה ובמקורות אחרים, השם "הודו" מסמן בדרך כלל חלקים באפריקה של היום. לפיכך נדרשת עבודה קפדנית לזיהוי השם "הודו" במקורות הנדונים. עקיבא פרידמן, מעורכי ספר הודו, כותב: "הגדרת גבולותיו הגאוגרפיים של סחר הודו אצל גויטיין תואמת במידה מסוימת, את שימושם של שני מונחים גאוגרפיים בערבית של ימי הביניים: (אל)הנד ו'בחר אלהנד'".¹⁰ על מיקומה של הודו שנקראת במסמכים אלהנד, בלאד אלהנד או דיאר אלהנד, מעיר פרידמן שהיא משתרעת מגבול איראן ופקיסטן ועד אינדונזיה וארצות דרום מזרח אסיה.¹¹

ברם, כבר מימי קדם ועד ימי הביניים הודו הייתה אזור רחב ידיים שהשתרע מאפריקה ועד הודו של ימינו. את הפסוק ישעיהו יא, יא: וּמִפְתָּרוֹס וּמִכּוּשׁ וּמִעֵילָם, מתרגם יונתן: וּמִפְתָּרוֹס וּמִהַדוּ וּמִעֵילָם, כלומר הודו מזוהה אצלו ככוש. את הפסוק מְעַבְרֵ לְנַהְרֵי כּוּשׁ (צפניה ג, י) מתרגם יונתן: מְעַבְרֵ לְנַהְרֵי הוֹדוּ. אכן, חנוך יהודה קוהוט כותב במהדורת "ערוך השלם" שלו: "כי בימים הקדמונים היו מחלפין הארצות האלה וכן מחלפים אותן כותבים רומיים".¹² ואומנם במדרש אסתר רבה נאמר: "מהדו ועד כוש – והלא מהדו ועד כוש דבר קל הוא, אלא כשם שמלך מהדו ועד כוש, כך מלך על שבע ועשרים ומאה מדינה".¹³ הודו נתפסה אפוא כסמוכה לכוש.

גם בפירוש של חכם תימני אנונימי מאמצע המאה הארבע עשרה, נאמר: "ואמרו המולך מהדו ועד כוש, אמרו הדו וכוש בהדי הדדי קיימי".¹⁴ היינו שני המקומות הללו

⁹ המהדיר נכון ביחס לשמות אלהנד, בלאד אלהנד או דיאר אלהנד, וכך הוא כותב: "וכפי הנראה, החליפו ביניהם פחות או יותר, ולא הצלחתי להבחין בשיטה מיוחדת לגבי הגדרת התחום הגיאוגרפי שעליו רומז זה או זה" (ספר הודו, שם, א, עמ' 5).

¹⁰ ספר הודו, שם, א, עמ' 5.

¹¹ ראו שם, שם.

¹² ערוך השלם, מהדורת קוהוט, וינה תרפ"ו, כרך ג, עמ' 183, הערך "הודו".

¹³ אסתר רבה (מהד' וילנה), פרק א, ד.

¹⁴ חמש מגילות עם פירוש, מהדורת יוסף קאפח, קריית אונו תשל"ג, עמ' שכב.

סמוכים זה לזה. במדרשים היהודיים מצויה תמונה דומה. במקור אחד נאמר: "אמר ר' ינאי, אפילו פלפלין נטע שלמה [...] והיה שלמה יודע איזה גיד הולך לכוש, ונטע עליו פלפלין".¹⁵ ובמקור מקביל לו נאמר: "עשיתי לי גנות ופרדסים [...] ונטעתי בהן עץ כל פרי, אפילו פלפלין [...] ברוחות היה שלמה משתמש ושולח להנדיק".¹⁶

ממצאים אלה מקבלים אישור במסמכי הגניזה. מסמך אחד עוסק בשאלה הלכתית מסובכת שעניינה אונייה שטבעה בים והתעורר הצורך לברר את מצבם של הטבועים בים כדי למצוא מוצא הלכתי לנשים העגונות. הכותב מציין: "הגיעו הנוסעים בשנתיים אלה מכל הימים מכל ארצות הנד ומדינותיה ומארץ הזנג ומדינותיה, ומיבשת ברברה וחבש ומדינותיהן".¹⁷ בהקשר שלפנינו המונח "מכל הימים" אינו מציין ימים אלא את נהרות אפריקה, שכן הוא מצרף את הביטוי "מכל הימים" לארצות באזור אפריקה, שבהן אין ריבוי ימים. ראייה לדבר מצויה בדברי רבי אברהם בן הרמב"ם הכותב: "הים המלוח הגדול [...] והוא ים המערב וים סוף שבגבולותיו תימן והודו".¹⁸ הביטוי "הים המלוח הגדול" מציין נהר גדול. ממסמך זה עולה בבירור כי הודו גובלת בתימן. כבר לעיל ראינו שהשם "הנד" מציין את הודו. מכאן עולה כי המכתב מתייחס אל מרחב אזורי סמוך למקום הטביעה; למדנו שארצות הנד, היינו הודו, נמצאות ליד חבש, יבשת ברברה וארצות הזנג, מונח המציין את ארצות הכושים.

נוכל להיווכח בחשיבות הממצאים הללו תוך עיון במסמך הגניזה המצוי בספר הודו. המסמך מתייחס לתביעה שבין שני סוחרים: "הוסכם שיעמידו בית דין מארץ תימן והודו [...] שיפרע אותם לו בשעה שיגיע השליח הנזכר מארץ הודו ותימן [...] התביעה הזאת, כלומר, זו אשר בתימן ובהודו".¹⁹ העורכים, המניחים שהשם "הודו" מציין את הודו שבאסיה ולא את הודו שבאפריקה, עומדים בפני בעיית היחס שבין הודו לתימן. פרידמן כותב: "חרף המרחק בין הודו לתימן, היה ליהודים הפזורים בנמלי הארצות האלה בית דין אחד שמושבו היה בעדן [וכן כתב גויטיין [...]] על פי תעודה זו, אלא ששם הזכיר בית דין של עדן והודו".²⁰

קל להבחין בבעייתיות שבהצעת פרידמן להיגד "בית דין מארץ תימן והודו". פרידמן ממשיך וכותב: "במצרים היו רגילים להזכיר הודו ותימן כך בחדא מחתא.

15 תנחומא (מהד' בובר), קדושים, י, עמ' 78.

16 קהלת רבה, ב, ה.

17 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ב, עמ' 490–491 (ההדגשה מידי. נ"ש).

18 שם, א, עמ' 7 הערה 18. המהדיר מניח שים המערב הוא האוקיינוס ההודי, אבל זו הנחה לא סבירה כי האוקיינוס ההודי מצוי במזרח, בהתאם לדברי אבן ח'רדאדבה: "אחר כך הם מפליגים בים המזרחי מקלום אל אלג'אר ואל ג'דה"; ראו "האתר של אלינער ברקת", "הסוחרים היהודים הרד'אנים: בחינת תפקידם במסחר והשפעות מקומיות ועולמיות", בתוך אתר המרשתת "חכמות בנתה ביתה".

19 ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 90–91.

20 שם, עמ' 91 הערה 14.

במסמך אחר בפנייתו לכליף כותב מוסא בן צדקה: "אנא וצל מן אלהנד ואליםן" (שם). העובדה שבמצרים נהג הצירוף הלשוני "הודו ותימן" היא ראייה ברורה לכך שהמקומות סמוכים או אפילו זהים, שאם לא כן מה ההיגיון בשימוש הלשוני הזה? למרות האמור הוא מניח כי למסמן "הודו" יש מסומן אחד בלבד: הודו שבאסיה.

בניגוד לכך אפשר להסיק שלמסמן הודו מסומנים שונים. באיגרת הרמב"ם אל עדת לונדל נאמר: "אבל היהודים שבהודו אינן יודעין התורה שבכתב, ואין להן מן הדת אלא שהן שובתינ ונמולין לשמונה".²¹ לפי זה המסומן "הודו" מציין קהילה נידחת ששומרת על שרידי היהדות. מנגד מצינו בגניזה מסמכי גניזה כדלהלן: "מניתי אותו שליח בשבילי ללכת אל ארץ הודו ולתבוע את כב[וד] מר רבי ניסים המכונה אבו אלפרג".²² על מסמך אחר כותבים המהדירים: "אנו למדים שעוד בשנות השלושים או בשנות הארבעים של המאה השתים עשרה, כלומר אולי עוד בחיי המשורר [=יהודה הלוי. נ"ש], הועתקו שירים שלו בהודו הרחוקה".²³ קשה אפוא להניח שהשם "הודו" מציין מקום אחד, שהרי לפי עדות הרמב"ם הודו היא מקום שבו יש שרידי תורה בלבד. לעומת זאת לפי הגניזה, הודו היא מקום שיש בו בית דין פעיל. אם שירי יהודה הלוי הועתקו בהודו אזי הכוונה להודו שבאפריקה, אשר בה יש חיים יהודיים מלאים וזיקה רציפה למרחבי קיום יהודיים אחרים שנתפסו כחלק מהרצף היהודי.

אכן, בתשובות הגאונים נאמר: "והאופן השלישי, שהוסיף השלטון על המטבעות [...] או שהאנשים יחשבו את הדרהמים במספר כמו שיחשבו במדינות הודו וימן [תימן]".²⁴ פרידמן מפנה לעמדתה של מרגריטי, הסבורה שמצמון בן יפת היה נגיד היהודים של עדן ואלהנד [= הודו], והוא דוחה אותה על הסף בטענה שהיא אינה מציינת מקור לעמדתה.²⁵ בניגוד לעמדה זו, המסמכים שהבאתי מדברים בעד עצמם. אחד הטעמים לבלבול מצוי במסמן "עדן", שהייתה אזור רחב ידיים במזרח אפריקה, ולא רק העיר עדן שבימינו. יעקב ספיר בן המאה התשע עשרה, תמה על חכמי הדורות וביניהם אבן עזרא, רמב"ן ועובדיה מברטנורא, שסברו שהנילוס עובר בעדן: "וכמה רחוק הנילוס מעיר עדן הזאת; כי עיר עדן היא באסיה [...] והנילוס יוצא מבין הרי כוש באפריקה, ולא קרב זה אל זה".²⁶ אכן זיהוי ברור של עדן והודו שבאפריקה

21 איגרות הרמב"ם, מהדורת יצחק שילת, מעלה אדומים תשנ"ה, עמ' תקנט.

22 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ב, עמ' 121.

23 שם, ד, עמ' 7.

24 אברהם אליהו הרכבי, תשובות הגאונים: זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון: זכרון לראשונים, ברלין תרמ"ז, עמ' 317 סימן תכד. ההדגשה מידי, נ"ש.

25 ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 91, הערה 14.

26 יעקב ספיר, אבן ספיר, ב, ליקימגנצא 1874, "בית עדן", עמ' ד. גם תמה על אחד המכתבים שבו צוין שמרבאט, המצויה היום בעומאן, קרובה לעדן, והרי בין מרבאט לעיר עדן 1170 ק"מ (ראו ספר הודו [לעיל, הע' 7], ב, עמ' 95, הערה 32).

מצוי בספר היובלים: ²⁷ "וידע כי חלק כבוד וברוך נפל לשם ולבניו לדורות עולם. כול ארץ עדן וכול ארץ הים האדום וכול ארץ המזרח והודו ואֲדוֹם". באופן דומה עדן שבמסמכי הגניזה ובמקורות קדומים אחרים אינה זהה רק עם העיר עדן של ימינו; המונח "עדן" מציין אזור גאוגרפי גדול הרבה יותר. כך מוצאים אנו אצל יהודה אלחריזי: "ויעלו נשיאים מקצה הארץ והאדמה הדשיאו / ועמקים יפריאו / ונהרי עדן לצמאים המציאו"; ²⁸ "וסביבי היאור הנאור / אשר מנפלאותיו זרח בחושך אור / אשר מגן עדן מוצאו / ועד מצרים מובאו". ²⁹ אלחריזי משרטט את המפה הגאוגרפית, שלפיה היאור משתרע מעדן ועד מצרים, חבל ארץ גדול הכולל חלקים גדולים במזרח אפריקה. לפעמים אזור רחב ידיים זה נתפס כזהה עם הודו ולעיתים סמוך לה. זיהוי זה חוזר ועולה במשך הדורות, והוא אמור היה להיות ידוע לחוקרים.

אכן כבר אברהם עפשטיין במהדורתו לספר אלדד הדני כותב: "וגם רבי בנימין מטודלה יאמר במסעותיו: ומשם שמנה ימים להודו אשר ביבשה הנקרא בעדן והיא עדן [...] גם הנוסע מארקא פוילא יכנה כן את כוש הדרומית [...] הארץ ההיא שבאפריקה נקראת גם כן עדן כמו שראינו מדברי ר' בנימין. גם מארקא פוילא ידבר מעדן שבכוש". ³⁰ ממכלול זה עולה שהשם "עדן" מציין חבל ארץ גדול, והשם "הודו" נסמך לו. משמע, הודו ועדן הם חבלי ארץ סמוכים או זהים באפריקה. חוסר תשומת לב לכך שהמונח "הודו" מציין שני אתרים שונים, האחד באפריקה והשני באסיה, גרמה לקריאה לא זהירה של המסמכים המצויים בגניזה, שהקרינה לא רק על הזיהוי הגאוגרפי אלא גם על הבנת רקמת התרבות, ההיסטוריה וחיי המסחר והכלכלה. ההכרה בקיומה של הודו שבמזרח אפריקה פותחת בפנינו את הצוהר להבנה גאוגרפית שנעלמה מן העין.

ג. על המפה המדומיינת של מזרח אפריקה וחצי האי ערב

1.ג עידאב, אסואן

עידאב ואסואן הן נקודות ציון חשובות בגאוגרפיה הממשית של מזרח אפריקה. גויטיין במאמרו הנודע "תעודה מן הנמל האפריקני עידאב", ³¹ מתפלא על כך שהכותב מתאר את עידאב "דעל כיף ימא רבה". לשיטתו עידאב יושבת על גדת ים סוף, שאינו מכונה "ים גדול". מסמכי הגניזה שוללים את נקודת המוצא שלו, שכן מהם עולה שהמידע על

27 מהד' כנה ורמן, ירושלים תשע"ה, ח, 21, עמ' 244.

28 יהודה אלחריזי, תחכמוני, מהדורת יוסף יהלום ונאויה קצומטה, ירושלים תש"ע, עמ' 91.

29 שם, עמ' 427.

30 אלדד הדני, מהדורת אברהם עפשטיין, פרעסבורג 1891, עמ' 35.

31 שלמה דב גויטיין, "תעודה מן הנמל האפריקני עידאב מתקופת ראש הישיבה יהושע בן דוסא" (מארכיונו של המכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון), תרביץ כא (תש"י), עמ' 185–191.

עידאב עד גילוי המסמכים לקה בחסר. עד גילוי הגניזה הטענה הרווחת הייתה שסואכין היא עיר נמל דרומית מעט לעידאב שהוקמה כדי להתחרות בנמל עידאב. אבל לפי ממצאי הגניזה סואכין הייתה עיר תוססת שהוקמה במקביל לעידאב, ולא כניסיון להתחרות בה. כך כותבים מהדירי ספר הודו: "סואכין נמצאת בצפון מזרח סודן מדרום לעידאב, לפי אנציקלופדיית בריטניקה, היא נוסדה במאה השתים-עשרה כעיר נמל יריבה לעידאב בגלל המיסים שנגבו שם. על פי תעודות הגניזה נוכל להקדים את זמן היווסדה עד המאה האחת עשרה. בשנת 1103, אומר הכותב של מספר 11 (בתרגום): 'באנו אל סואכין והוא אמנם המצוין שבמגורים (סואכין)'"³².

סואכין הייתה עיר גדולה: "כי מחארטום הזאת הולכים עוד אחד עשר יום ביבשה עד סוואקין העיר הגדולה", הנמצאת דרומית לה.³³ ר' אברהם הלוי בן המאה השש עשרה, מצביע על קרבה מרכזית זו לאזורי הפלאשים, וכותב שסואכין נמצאת מהלך של שלושה עד חמישה ימים מפלאסה.³⁴ בעיר סואכין, בדומה לכל ערי המסחר המרכזיות, הייתה אגודת סוחרים בשם "כארם". במחסני ערים כגון עידאב, סואכין ושאר ערי המסחר, היו מחסני סחורה גדולים במיוחד, מסביב לנתיבים מסחריים שקשרו אפריקה תימן ומצרים.

עתה משהתבדתה ההנחה הישנה על היחס בין סואכין ועידאב, סביר היה להניח שגילוי טעות זו יוביל למחשבה חדשה על עצם מיקומה של עידאב ויעלה את האפשרות שהשם "עידאב" הוא מרחב גדול ולא רק עיר נמל, כפי שסואכין הייתה עיר מסחר חשובה, ולא רק האי ששמו סואכין. למרות האמור, גויטיין מתאר את העיר עידאב על בסיס דברי הנוסע הפרסי נאצרא-כאסרו שהיה בעידאב בשנת 1050: "הביאו האוניות את הסחורות מארץ חבש, זנגיבאר ותימן אל העיר ההיא, שהיתה מקום המכס של מדינת מצרים, משם הוסעו על גבי הגמלים בדרך של 200 פרסאות לערך אל אסואן וממנה בנילוס אל מצרים התחתונה. דרך עקיפין זו נראית לנו מוזרה כיום."³⁵

לפי גויטיין, אסואן, שאליה התייחס הנוסע, היא אסואן של ימינו. אבל לפי המקורות אסואן בתקופה המדוברת נמצאת הרחק מאסואן של היום, בכיוון דרום. כך כותב בנימין מטודלה: "ומשם לארץ אסואן מהלך כ' יום במדבר היא סבא אשר על נהר פישון הוא היורד מארץ כוש"³⁶. השם "סבא" מציין מקום, שבדרך כלל שכנו בו שבטים מדבריים שכוננו בשם סבאע. כך מצינו שאדם מסוים הקרוי "השייך רבי סבאע", קרוי גם

32 ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 232, הערה 2.

33 יעקב ספיר, אבן ספיר, חלק א, ליקמגנצא 1886, כח ע"א.

34 קבץ על יד, כרך ד, ברלין 1888, עמ' 24. בגוף הטקסט שם המקום הוא סואקים. חילוף זה בין השמות מוכר בספרות בת הזמן.

35 גויטיין, "תעודה מן הנמל האפריקני עידאב" (לעיל, הע' 31), עמ' 185.

36 ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, מהר' מרדכי אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' סב.

"אבו אלוחש שבאע".³⁷ הביטוי "אלוחש" מציין פראי, דהיינו מי שגר במדבר. במקור אחר מצוין קיומו של שבט בשם "אולאד בו שבאע".³⁸ גם בספר "כבוד המלכים" מצוין שהעיר סבה נמצאת בנובה.³⁹ רבי אברהם בן הרמב"ם מציין שבלאד אלנובה נמצאת דרומית למצרים של ימינו, ורחוקה ממנה.⁴⁰ סבה מצויה בקרבה לאסואן, הנמצאת, כפי שראינו, דרומית לאסואן של ימינו ורחוקה ממנה. כך אכן כותב הרמב"ם: "אבל זה אפשר בארץ תימן וכוש ובכלל מן אסואן בואך לצד דרום".⁴¹ מדברים אלה עולה בבירור שאסואן ההיסטורית היא דרומית לסכר אסואן של היום והיא גובלת בתימן ובחבש. במקור הערבי של תשובת הרמב"ם כתוב אלחבשה, שבלאו תרגמה, כמקובל – כוש. ברם, המונח אלחבשה לא תמיד מציין את כוש, לעיתים הוא מציין מקום אחר. כך כותב רבי נתחום הירושלמי: "מעבר לנהרי כוש וגו' נראה שזה בסביבות ארץ חבש ושבטיה. ולא ייתכן שכוש כאן הם אנשי מדין, כמו שפירשנו את הכתוב גַּם-אַתָּם פּוֹשִׁים ([צפניה] ב, יב) מפני שהתכוון בזה למקומות רחוקים".⁴² מדברי הנוסע הפרסי, שכבר צוטט לעיל,⁴³ נוכל ללמוד שעידאב היא מקום שיש בו נוכחות יהודית גדולה. הוא מציין שתושבי המקום "אמרו ששלמה המלך עשאה בית סוהר של השדים שלו".⁴⁴ לאמיתו של דבר סיפור זה הוא אגדה יהודית:

כשם שהיה שלמה שולט בשדים וברוחות [...] נשר גדול היה לו לשלמה והיה רוכב עליו והולך לתדמור במדבר ובא בו ביום אחד. והוא שבנה את העיר הזאת, שנאמר: ויבן את תדמור במדבר. ואין זו תדמור שבסוריה, שנקראה פלמירה, כי תדמור אחרת היא שהיתה סמוכה ל"הרי חשך" [...] והיה הנשר מפַּיֵר בין הרי החשך, מסתכל עד שרואה את המקום שצָא ועזאל אסירים שם וכבולים בשלשלאות של ברזל.⁴⁵

סביר להניח שתושבי המקום היו יהודים שסיפרו לנוסע הפרסי את האגדה היהודית. הביטוי "הרי החושך" הוא מסמן מטפורי המציין הרים גבוהים. ברם, הרים אלה הם אתרים ריאליים בכוש המתוארים במקורות היהודיים. כך מצינו במדרש עשר גלויות: "ולקח עמו ובקש להוליכם לחלח וחבור עד שמרד עליו מלך כוש שמאחורי מצרים

37 ראו דוגמה בספר הודו (לעיל, הע' 7), ד, עמ' 50.

38 מיכאל אביטבול, "על יהודים ויהדות באפריקה השחורה: רשמיו ומסעותיו של הרב מרדכי אבי צרור", פעמים 67 (תשנ"ו), עמ' 9.

39 ראו כבוד המלכים: האפוס הלאומי האתיופי, תרגום רן הכהן, תל אביב תשס"ט, עמ' 265.

40 רבי אברהם בן הרמב"ם, פירוש התורה, מהדורת סלימאן דוד ששון, לונדון תשי"ח, עמ' לו.

41 יהושע בלאו (מהדיר), תשובות הרמב"ם, א, ירושלים תשי"ח, סימן קלד, עמ' 254.

42 הדסה שי (מהדירה), פירוש רבי נתחום בן יוסף הירושלמי לתרי עשר, ירושלים 1991, צפניה ג, י.

43 ראו לעיל, סמוך לציון להערה 33.

44 גויטיין שם (לעיל, הע' 31).

45 לוי גינצבורג, אגדות היהודים, חלק חמישי, ירושלים תשס"ט, עמ' 96.

ולקח עמו יהודה ושמעון ועשה מלחמה עם מלך כוש, וגנזם ה' בהרי החושך".⁴⁶ גם סעדיה גאון מתאר מקומות אלה כמקומות ריאליים: "ומי שיהיה מהם בארץ-כוש, ישאו אותו בארבות גמא, עד שיגיעו למצרים (כי במקום הגבוה מהנהר הר יוצא במים) [...] וענין צלצל כנפים: שארצותם מסוככים ונסתרים מהרבה בני-אדם".⁴⁷ אפשר להציע זיהוי משוער של מקומות אלה המסומנים כהרים גבוהים, על בסיס מקורות נוספים. הרב יוסף קאפח מביא בהערה לפירושי סעדיה גאון לתורה, את עמדת ראב"ע המתייחס לדברי רס"ג שם "גורל אחד לבית ה' והשני להר 'עזאזל': "וכתב ראב"ע: אמר הגאון עזאזל שם הר ונקרא כן בעבור שהוא תקיף [...] כי כבר נדמה לבני אדם שהוא שם שד, ואני אומר כי עזאזל שם הר על דרך מה שנאמר במקום אחר (מלכים ב, יד, ז) וְתִפֹּשׂ אֶת־הַסֵּלַע בְּמִלְחָמָה [...] וענין עזאזל מקום קשה מאד, כי הקשה נקרא עז".⁴⁸

בתיאורי המלחמה של מצמון נגיד תימן ואלהנד, מופיעים בני בריתו השיח' בלאל והסולטן סבא. לפי מסמך בגניזה: "מצמון עסק בצידום של [...] אוניות מסוג גאשוג [=אוניות מלחמה. נ"ש], וכל מה שהיו זקוקות לו ויצאו השיך בלאל, הוא והסולטן [=סבא. נ"ש] אל אזור ההר בניסיון לכבוש שם כפרים מאויביהם וה' יתעלה נתן להם ניצחון והם כבשו כפרים רבים ומבצרים גדולים".⁴⁹ אזור הררי זה מכונה במקורות אלזעאזע, וכך נאמר: "המלחמה באלזעאזע נמשכה שנתיים".⁵⁰

אחת האפשרויות היא שהשם "הרי החושך" באגדות מסמן את האזור של הרי טיבסי, בארצות סודן של ימי הביניים, ששם התגוררו יהודים. אתרים אלה הם אזורי התפר בין מדבר סהרה לאזורים הדרומיים ביותר.⁵¹ כך כותב אלדד בדין: "במאה ה-12, כתב הגאוגרף הערבי הנודע אל אידריסי על היהודים כהי העור של סודאן המערבית".⁵² אפשרות אחרת היא שהרי החושך מסמנים הרים שהגאוגרף אבן בטוטא מתייחס אליהם. נציין שתי התייחסויות למקומות אלה. הראשונה: "חכם אחד מבקש מאבן-בטוטא, שבדרך מסעו ידרש בשלום אחיו אשר בהנד ואחיו אשר בסנד, ואחיו אשר בסין".⁵³ כלומר ההרים הם באזורים המצוינים כאן. מקור אחר מצוטט אצל אליהו אשתור:

46 מדרש עשר גלויות, מובא בתוך: שמואל מירסקי (מהדיר), סדר עולם, ניו יורק תשכ"ו.

47 יהודה אבן-שמואל, מדרשי גאולה, תל אביב תש"ג, מאמר הגאולה לר' סעדיה גאון, עמ' 126.

48 פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ג, ויקרא טז, ח, עמ' קא הע' 9.

49 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ג, עמ' 263.

50 שם, ב, עמ' 346.

51 על עניין זה ראו אביטבול, על יהדות ויהודים באפריקה השחורה (לעיל, הע' 38), עמ' 5-24.

52 אלדד בדין, "היהודים של קצה העולם: היהודים בטימבוקטו ובסביבתה לאורך הדורות", עתמול 225 (2012), עמ' 2. ראו גם אביטבול, על יהודים ויהדות באפריקה השחורה (לעיל, הע' 38), עמ' 14.

53 דוד נוישטדט, "קיום לתולדות הכלכלה של היהודים וישובם במצרים בימי הביניים", ציון ב (תרצ"ז), עמ' 223.

"הנוסע המוסלמי אבן בטוטה שהיה בהודו בשנות הארבעים אומר שבכנגד כרי מחצית הדרך בין קאלקולט וכולום, גרים יהודים על ראש ההר ועליהם שר משלהם והם משלמים מס לשלטון".⁵⁴ אבן בטוטה מציין שיש יהודים שגרים על ראש ההר, והחיים בהנהגה עצמית. יהודי ממקום אחר מבקש מאבן בטוטה לדרוש בשלום אחיו הנמצאים באזורים הללו. אשתור מציין כי האזורים הללו זהים לאזורים שבנימין מטודלה תיארם.⁵⁵ במסגרת מסעותיו בנימין מטודלה לא הגיע להודו שבאסיה, מסתבר אפוא שאשתור טועה בזיהויה של הודו, ומדבר בהודו שבאפריקה ששם יש מסגרת פוליטית עצמאית יהודית "על ראש ההר", וייתכן שהרים אלה הם הרי החושך.

2.ג ברברה

המפה שהומצאה בימי הקולוניאליזם במאות הי"ט והכ' חילקה את מזרח אפריקה וחצי האי ערב לאזורים נבדלים ושונים מזה. לפי חלוקה זו, תימן וסומליה הם שני חבלי ארץ שונים ונפרדים. להבחנה זו יש השלכות תרבותיות וחברתיות מרחיקות לכת. אבל העיון במקורות מלמד שלפנינו המצאה מלאכותית ולאמיתו של דבר מדובר בחבל ארץ אחד. על המסמך "יבשת ברברה" כותבים עורכי ספר הודו: "הכוונה כאן לארץ סומליה, שהרי מדובר על 'יבשת ברברה'. הקשר בין עדה לבין החוף הסומלי היה אמיץ בימים ההם כמו היום".⁵⁶ ברם, סומליה לא נזכרת במקורות, והיא כאמור חלק מההמצאה הקולוניאליסטית. "החוף הסומלי" לא היה חוף סומלי אלא חוף מצרים ותימן. במסמך המתייחס לטביעת אונייה נאמר: "ואילו האונייה הגדולה הגיעה אל ברברה, ושם נקלעה קברניטה למצוקה, עד שנדחפה בבאב אלמנדב ונשברה [לשון אחר התנגשה] [...] [התפרקה] מול באב אלמנדב".⁵⁷ על מקור זה כותבים העורכים: "עד היום – שמם של המצרים שבין הקצה הדרומי של חצי האי ערב ואפריקה. ואולם, בימי קדם היה זה גם שם מקום בחוף חצי האי ערב שם [...] וזו הכוונה כאן וכנראה גם בה 8 [=מסמך גניזה אחר. נ"ש]."⁵⁸

המצר באב אלמנדב מפריד בין דרום ערב ובין מזרח אפריקה. המרחק בין הקצה של דרום ערב ובין הקצה של מזרח אפריקה הוא כיום כעשרים ושמונה קילומטרים. מהדירי ספר הודו מציינים כי מאחר שיהודים היו בעלי אוניות, סביר להניח שהיה להם קל יותר להגיע מדרום תימן למזרח אפריקה, מלחלקים מרוחקים בתימן.⁵⁹ המרחק

⁵⁴ אליהו אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים 2022, כרך ראשון, עמ' 195–196.

⁵⁵ ראו אשתור, שם, שם.

⁵⁶ ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, 491, הערה 87.

⁵⁷ שם, ג, עמ' 123.

⁵⁸ שם, ג, עמ' 123, הערה 39.

⁵⁹ ראו שם, א, עמ' 29.

למקומות אלה היה מאות קילומטרים, שבחלקם היו מדבר שבו חיו שבטים ערביים לוחמניים.

אכן, השם "באב אל-מנדב" ציין חבל ארץ. לפי העורכים הוא ציין רק חבל ארץ בחצי האי ערב. ברם, בערבית המונח "באב" מציין שער. השער נבנה באמצעות שני עברים: עבר אחד הוא תימן של ימינו והעבר השני – מזרח אפריקה של ימינו. שני העברים יוצרים מעין שער. לאור תיאור המהדירים הביטוי "באב" מאבד את משמעותו, שהרי לפי עמדתם לשער יש צד אחד בלבד. כנגד עמדת המהדירים אנו מוצאים את דבריו הברורים של אבן-ח'לדון, הכותב: "בגורה החמישית של האקלים הראשון, אל ארץ החבשים והכושים וארץ באב אלמנדב שבחלק הזה [...] דרומית ממנו נמצאות ארץ הכושים וארץ ברברה".⁶⁰ לפי התמונה שמשרטט אבן-ח'לדון ארץ באב אל-מנדב מורכבת משני חלקים; הוא מתייחס ל"חלק הזה", דהיינו החלק המציין את מזרח אפריקה של ימינו. דרומית לה נמצאת ארץ הכושים, המכונה ארץ הזנג'י⁶¹ וארץ ברברה. כך אפוא העיר ברברה של ימינו המצויה במפרץ עדן, אינה זהה עם ברברה ההיסטורית המציינת חבל ארץ דרומית למפרץ עדן. אומנם העורכים מביאים את עמדת טיבס בספרו "ספנות", המעיר על כך שלעיתים מפרץ עדן כולו נקרא לפעמים על שם מפרץ ברברה.⁶² מפרץ עדן נקרא גם מפרץ ברברה, ומכאן שמדובר באזור רציף אחד, הכולל את חצי האי ערב ומזרח אפריקה, ולא משקף את החלוקה המדומיינת בין חצי האי ערב ובין מזרח אפריקה. סומליה לא נזכרת במקור קדום, והיא המצאה מערבית.

כפי שנראה להלן, המקורות היהודיים מציגים בבהירות את הגאוגרפיה הממשית של חבל-ארץ המכונה "ברברה". העיר ברברה נזכרת לראשונה במקורות יהודיים, וכך כותבים המהדירים של ספר הודו: "עיר ברפובליקה הסומלית שבאפריקה. אזור זה ידוע לשמצה בשל הסכנות שהעמיד לתחבורה הימית. אולם העיר עצמה ידועה רק ממקורות ספרותיים שזמנם למעלה ממאה שנים אחרי ההזכרות בגניזה".⁶³ המהדירים מביאים את תיאורו של אל מסעודי הכותב: "ים ברברה היה ידוע בשל מימיו המסוכנים והטרופים [...]".⁶⁴ וכך מצינו גם במדרש: "ב' פעמים כתיב הקורא למי הים [...] ועד היכן עלה [...] בראשונה עלה עד עכו ועד יפו ובשנייה עלה עד כפי ברבריא [...] רבי חנינא בראשונה עד כפי ברבריא [...] רבי אליעזר בשם רבי חנינא אמר בראשונה עלה עד קלבירא ובשנייה עד כפי ברבריא".⁶⁵ דורות מאוחר יותר אברהם

60 עבד אל-דחמאן אבן-ח'לדון, אקדמות למדע ההיסטוריה, תרגום עמנואל קופלוביץ, ירושלים 1966, עמ' 40 (ההדגשה מידי. נ"ש).

61 זנג משמעו כושים.

62 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ב, עמ' 220, הערה 4.

63 שם, ג, עמ' 123, הערה 38 (ההדגשה מידי. נ"ש).

64 שם, ג, עמ' 123, הערה 39.

65 בראשית רבה, מהד' וילנא, כג, ז.

אבן עזרא כותב על "ים" זה כמקום מוכר וידוע בימיו: "השולח [ביים] – [...] לכו אתם מלאכים קלים ובשרו ישראל שברחו וגלו והם 'מעבר לנהרי כוש' (ישעיהו יח, א) [...] אל עם נורא – הם הכושיים; מן אותו העם. או 'הוא' – רמז לנהרי".⁶⁶ נהר ברברה או ים ברברה זוהה על ידי חלק מהיהודים עם נהר פישון, הסובב את חווילה.

3.ג חווילה

למקומות ומחוזות שונים במרחב הגאוגרפי הכולל את צפון אפריקה, מצרים, חצי האי ערב, המזרח התיכון ואפילו הודו של ימינו היו שמות זהים. לפיכך נדרשת עבודה קפדנית לאיתור מדויק של מיקום האתרים. אחד האתרים מסומן במונח "חווילה", שם המצוי כבר בספרות המקרא. בספר בראשית נזכרים ארבעה נהרות: שם הַאֲחַד פִּישוֹן הוּא הַסֶּבֶב אֵת כָּל אֶרֶץ הַחֻוִּילָה אֲשֶׁר שָׁם הַזָּהָב. וְזֶהֱב הָאֶרֶץ הַהוּא טוֹב שָׁם הַבְּדֹלָח וְאֶבֶן הַשֹּׁהַם (ב, יא–יב). היכן נמצאת חווילה? יוסף קאפח, בהערה לפירושי סעדיה גאון לתורה, כותב: "נהר בקרבת אפריקא", ומוסיף: "ויש שכתבו נהר בברברה".⁶⁷

חווילה מוקפת בנהרות, ויש בה אבנים טובות ומאגרי זהב. מהדירי ספר הודו כותבים: "ארץ הזהב הוא כינוי לדרום מזרח אסיה".⁶⁸ הזיהוי שמציעים מהדירי ספר הודו הוא שהביטוי ארץ הזהב "אינו מציין שם מקום באפריקה אלא באסיה", ברם, זהו זיהוי לא סביר. במקרא ארץ הזהב מזוהה כחווילה. שאלת זיהוי ארץ הזהב תלויה בזיהוי של חווילה. על עניין זה כותב סעדיה גאון: "הנהר פישון הוא לדעת מפרשים רבים: בלוך, מפני שהזכיר בו מחצבת הזהב ואבן השוהם. אבל הוא (נהר בלוך) אינו בקרבת המקום חווילה, כי שני חווילה הם: בן כוש ובן יקטן [...] ואילו הנילוס הוא בשכונת המקומות הנקראים חווילה, רצוני לאמר חבש ותימן".⁶⁹ לפי רס"ג השם "חווילה" מסמן את חווילה שליד הנילוס, ולפיכך היא אינה יכולה להיות מזוהה עם בלוך, המסמן אתר בדרום מזרח אסיה.

השם "חווילה" מסמן שני מקומות: האחד במזרח אפריקה הקרוי גם "בלד זווילה",⁷⁰ ומקום זה הוא חווילה של תימן או של מצרים. השני, חווילה של כוש, הנמצאת באזורי ממלכת גאנה של המאות הי"ב והי"ג, דהיינו מערב אפריקה. לפי רס"ג הנילוס הוא נהר שמגיע עד מערב אפריקה, בשונה מהנהר המכונה "נילוס" בימינו. אכן בימי הביניים הנילוס של הסודנים במערב אפריקה נחשב המשכו של נילוס מצרים; אבן-ח'לדון כותב:

66 אבן עזרא לישעיהו יח, ב, ד"ה "השולח".

67 פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה (לעיל, הע' 49), עמ' יט, הע' 11.

68 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ב, עמ' 49, הע' 167.

69 ר' סעדיה גאון, בראשית: הפירוש הארוך, מהד' משה צוקר, ניו יורק וירושלים תשמ"ד, בראשית ב, י"א.

70 פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה (לעיל, הע' 49), עמ' יד.

"בגזרה הראשונה של אקלים זה⁷¹ נמצא שפך הנילוס הקרוי 'נילוס של הסודאנים' [...] והוא הולך אל האוקיינוס המקיף ונשפך לתוכו בקרב האי אוליל. על גדות הנילוס הזה יושבים העיר סלא שבט תכרור והעיר גאנה"⁷². המתרגם עמנואל קופולביץ מעיר על דברים אלה: "הגאוגרפים הערבים לא הבחינו בין נהר זה ובין נהר ניגר, וסברו, כאמור, ש'נילוס סודאני' זה מקורו במקורות הנילוס של מצרים"⁷³. גם הרמב"ן מזהה את חווילה עם חווילה של מצרים: "ועל דעת הראשונים פישון הוא נילוס מצרים, יסובב כל ארץ החווילה הזאת, ויבא משם על כל פני ארץ מצרים עד נפלו בים הגדול, באלכסנדריא של מצרים"⁷⁴.

נתון נוסף המאפשר לנו לזהות את אחד האתרים המסומן בשם חווילה, מצוי במקרא. על בני ישמעאל נאמר: וישפנו מחוילה עד שור אשר על פני מצרים באַכָּה אַשׁוּרָה (בראשית כה, יח). התרגום המיוחס ליונתן כותב: "ושרו מן הנדקי עד חלוצא דעל אנפי מצרים מעלך לאתור על אנפי כל אחוי שרא באחסנתיה". חווילה מזוהה עם הינדקי היא הודו.

יש לציין שבתקופת הממלוכים היהודים התגוררו בשכונת זוילה שהיא היא חווילה.⁷⁵ השכונה קרויה על שם האזור שממנו באו היהודים, כדרך ששכונת "מציצה" קרויה על שם האנשים שבאו ממציצה וכך כותב רס"ג: "אלישה, מציצה"⁷⁶. לפנינו אפוא תופעה רווחת: שמות מקומות מסמנים את ארץ המוצא, בדומה לשמות האנשים עצמם. ממכלול זה עולה בבירור שהגאוגרפיה המרחבית והחברתית צריכה להיבחן תמיד על בסיס המערכות בנות הזמן ולא על בסיס הגאוגרפיה בת זמננו.

4.ג תימן, ערב ג'אפר, מדבר שור

במקרא חווילה נקשרת באתר ששמו שור. כדי לדייק בזיהוי מקום זה עלינו לאתר במדויק את האתר ששמו שור. מסע בעקבות סעדיה גאון מאפשר לנו איתור מדויק של המקום. בפירושו לתורה הוא כותב: "שור – אלג'פאר וכולם מקומות בדרום"⁷⁷. סעדיה גאון מתאר את אזור אלג'פאר, הוא שור, באופן הבא: "וכן מי אלג'פאר ואלכ'אבור על המים הרעים שלהם אמר, ועתה מה לך לדרך מצרים לשמות מי שיחור [...] והנה מי שיחור

71 בימי הביניים האזורים מיונו לפי אקלימים.

72 אבן-ח'לדון (לעיל, הע' 61), עמ' 48.

73 שם, הע' 5.

74 פירוש הרמב"ן על התורה, בראשית, שם. יש לציין כי השם "מצרים" אצל הרמב"ן אינו זהה עם מצרים של היום, שכן את גבולות מצרים של ימינו קבעו האימפריות המערביות ששלטו בה.

75 ראו אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה (לעיל, הע' 55), עמ' 241, על הזיהוי בין חווילה לזוילה.

76 פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה (לעיל, הע' 49) לבראשית י, ד, עמ' כב.

77 לעיל, הע' 49, עמ' לז, הע' 2.

שבירמיהו הם מי אלג'פאר שהוא מדבר שור [...] והעד שהמים שם מרים, ויבואו אל מדבר שור [...] ויבואו מרתה [...] כי מרים הם [...] ומי נהר הם אלכ'אבור והם חבור נהרי גוזן אשר לשם הגלם מלך אשור".⁷⁸ על פי הדברים האלה, האתר הוא מקום של מים מרים, ולשם גלה ירמיהו הנביא. המונח "ג'אפר" מציין מקום המכונה גם "עפר". כך כותב אברהם עפשטיין:

ברור בעיני ש'עפר' [...] הוא כינוי למילת ערב, וכאילו אמר: ערב העפרי [...] כדי לבאר מאיזה ערב ידבר וכונתו לחלק ערביא המתחיל אצל עיר Raphia הסמוכה לגת והעובר לאפריקא ומשתרע בין הגילוס וים סוף. כל המקומות ההם לערביא נחשבו (ע' Strabo p. 803), ושם הוא המדבר הנקרא בערבית ג'פר שהוראתו בארות על שם הבארות הרבות שחפרו שם.⁷⁹

כפי שראינו, סעדיה גאון קושר את אלג'פאר עם מדבר שור. ראיה נוספת לקביעה זו מצויה בדברי רבי נתנאל בן ישעיה, מחבר הספר מאור האפלה, הכותב: "ויבואו אל מדבר שור, הוא מדבר עידאב אשר בין מצרים לארץ ישראל ומתחיל מעיראק וכלפי תימן והוא מדבר כוכ".⁸⁰ עידאב נמצאת במזרח אפריקה. הכותב רואה במרחב של מזרח אפריקה וחצי הערב יחידה גאוגרפית-תרבותית אחת.

לתפיסה הקולוניאליסטית שיצרה הבחנה בין דרום ערב ובין מזרח אפריקה אין בסיס עובדתי, שכן מדובר במרחב גאוגרפי אחד, המציין חבל ארץ אחד, שלו שמות משתנים, כגון: גרב, עפר, ג'פר ועוד. כך מצינו בתשובות הגאונים: "והרבה עינין בלשון טית כמו עורב גראב, עבר גבר עפרהא ליס גפר".⁸¹ באופן דומה אנו מוצאים במסמכי הגניזה: "כי הם מן המשפחות המיוחסות והאנשים המכובדים המפוארים ביותר מן הגרב, גם ביראת שמיים, ובדתיות ובהגינות במשא ומתן".⁸² בחלופת מכתבים בין הרמב"ם ובין תלמידו מר יוסף אבן ג'אבר, אנו מוצאים: "הגיעה אלינו אגרת הזקן הנכבד היקר, התלמיד בר הלבב, מר יוסף ש"צ בן אבי אלכיר נ"ע, המכנה אבן ג'אבר".⁸³ האותיות ב רפ מתחלפות זו בזו, לפיכך ג'אבר הוא ג'אפר. משמע, תלמיד הרמב"ם בא מאזורים אלה, המכונים גם עפר.

נתון זה מספק לנו תמונה ברורה על המסמן "תימן". הוא אינו מציין רק את תימן של ימינו, אלא גם אזורים נרחבים במזרח אפריקה. באיגרת תימן לרמב"ם מציין כי שם

⁷⁸ ר' סעדיה גאון, בראשית: הפירוש הארוך (לעיל, הע' 70), עמ' סט, הע' 7. המהדיר כותב זאת בשם רבינו סעדיה גאון וכן בשם ר' יהודה אבן-בלעם.

⁷⁹ עפשטיין, אלדרד הדני (לעיל, הע' 30), עמ' xxxi, הע' 1.

⁸⁰ מאור האפלה, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשי"ז, עמ' ריט. במכילתא על אתר: "כוב", ויש גם גרסאות אחרות, כגון "נוב".

⁸¹ הרמב"ם, תשובות הגאונים (לעיל, הע' 24), עמ' 108, סוף סימן רכט.

⁸² ספר הודו (לעיל, הע' 7), ד, עמ' 59.

⁸³ איגרות הרמב"ם (לעיל, הע' 21), א, עמ' תח.

נגיד תימן הוא "מרנא ורבנא נתנאל בן פיומי".⁸⁴ אבל בתקופה זו יש לפחות עוד נגיד אחד בתימן ששמו חלפון בן מצמון.⁸⁵ עובדה זו מתבארת בדברי הרמב"ם המציין באיגרת תימן שנמענה יושב במשולש עפר,⁸⁶ הנמצא במזרח אפריקה: "וכן ראיתך אומר שהמדע בארצותיכם מעט, ופסקה מכם החכמה, ושמת סבתו היות הדבוק במשלת העפרית".⁸⁷ למרות זאת, אזור זה נחשב לתימן. ברור אפוא שגבולות תימן של ימי הביניים ושל העת העתיקה אינם זהים עם גבולות תימן שבימינו. באיגרת זו יש ראייה נוספת לכך; הרמב"ם כותב: "כל עוברי דרך ואיי הים [...] הוי כל צמא לכו למים, והסוחרים וכל הכנענים, כולם יחד לשואליהם עונים, כי מצאו מטע יפה נעמן [...] ורועיהם בו רועה נאמן, יושבי ארץ תימן. וכי הם מעוז לדל נותני לחמו, מסעד לעשיר מקדימי שלומו, הליכות שבא קיוו למו".⁸⁸

הרמב"ם משתמש בביטוי "כנענים" לסמן את יושבי תימן שאליהם הוא פונה. מונח זה מציין את האזורים הפנימיים של אפריקה, שלפי המסורת היהודית אליהם גלו צאצאי הכנענים, וצאצאי עשרת השבטים.⁸⁹ בנדון שלפנינו הכנענים הם יהודים פליטי החרב שנסו מפני המוואחידון – השבטים הברברים שיצאו משיפולי הסהרה והגיעו עד ספרד – שבדרכם פרעו גם ביהודים.⁹⁰ שבטים אלה נקראו במקורות היהודים גם בשם "פלשתים" או "כנענים". הרמב"ם באיגרת תימן כותב על פליטי החרב ועל הברברים הקרויים כנענים: "כאשר עשה הכנעני בארץ המערב".⁹¹ את הכנעני שאליו הרמב"ם מתכוון מתאר אבן-ח'לדון: "דומה לזה גם מצבם של בני צנהאג'ה רעולי הפנים במגרב: כאשר שאפו אל המלוכה קפצו עברו מן המרחבים שבהם היו משוטטים באקלים הראשון, בשכנות לארץ הכושים, אל האקלים הרביעי והחמישי בארצות ספרד".⁹² בני צנהאג'ה הם הברברים שהיו נודדים בשיפולי מדברות סהרה ועשו פרעות ביהודי האזור, עד מרוקו וספרד. הביטוי "כנענים" שבו משתמש הרמב"ם מציין יהודים שמוצאם בדרום סהרה. הרמב"ם מוסיף ומתייחס לשבא. השם "שבא" מציין כמה

84 שם, עמ' קיג.

85 שלמה דב גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח: מבחר מחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 75–84.

86 איגרת תימן, בתוך איגרות הרמב"ם (לעיל, הע' 21), עמ' קמו. המהדיר ציין כי מדובר בקבוצת כוכבים. ברם, טעות בידו, שכן בימי הביניים שיום אזורים גאוגרפים נעשה לעיתים קרובות על פי שמות כוכבים.

87 שם, שם.

88 שם, עמ' פב.

89 ראו למשל בבלי סנהדרין, צד ע"א.

90 לכאורה, הביטוי כנענים מציין סוחרים. ברם, יש לדחות אפשרות זו בפירוש דברי הרמב"ם, שכן בדבריו כאן הוא מבחין בין הכנענים לבין סוחרים.

91 איגרות הרמב"ם (לעיל, הע' 21), עמ' קטז.

92 אבן-ח'לדון (לעיל, הע' 61), עמ' 104.

מקומות. זיהוי "שבא" שבדברי הרמב"ם יאפשר לנו לאתר את מרחבי הקיום היהודי. בשני מקורות תימניים אנו מוצאים את הקביעות הבאות: "שבא ודדן, אלו שמבני אברהם קראם בשם שבא ודדן שמבני נח, בני אברהם 'ערב אלערבא' ובני חם הם אלהנד ואל סנד".⁹³ ובמקור אחר נאמר: "ועליהם הוא אומר הביטו ארחות תימא הליכות שבא קוו למו (איוב ו, יט), ואין שבא אלא בני קטורה [...] ועתידין לבוא בימי המלך המשיח כשיגלה במהרה בימינו שנאמר שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה כולם משבא יבאו (ישעיהו ס, ו)".⁹⁴ בני עיפה ועפר,⁹⁵ היינו ג'עפר, ששכנו בחלקים התחתונים של מדבר סהרה.⁹⁶

המונח "שבא" מתייחס לבני ערב, בני קטורה ובני כוש.⁹⁷ היו היסטוריונים שלא זיהו את הגנאולוגיה שמסומנת במונח "שבא". כך לדוגמה כותב גויטיין: "ושלשת הדברים [=שהם בני כוש, בני קטורה ובני ערב] נכונים. שהרי הקשרים בין ארץ כוש לבין ארץ דרום ערב היו קדומים מאד. ועקרו של עם שבא הוא בתימן".⁹⁸ לפי גויטיין, למסמן "שבא" יש מסומנים שונים. אבל לטענתו עקב הקשרים ההדוקים בין תימן לכוש המונח "שבא" הפך למסמן של עם אחד, שמקורו בתימן. ברם, מאחר שהזיקה החברתית-הכלכלית-התרבותית הייתה הדוקה, מנקודת מבט של הגאוגרפיה ההומנית קשה ליצור הבחנה בין תימן ובין מזרח אפריקה וכוש.

לאור זיקה הדוקה זו אנו מבינים את חילוף השמות בין אלערב ותימן. חילוף זה עולה גם מתוך עיון בחליפת המכתבים בין הרמב"ם ובין חכמי בבל ותימן. חליפת מכתבים ענפה זו עוסקת בענייני הלכה ותאולוגיה. באיגרת תחיית המתים הרמב"ם כותב: "הגיעו אלינו כתבים מקצת חברינו מבבל, זכרו ששואל מאנשי תימן שאל על הענינים ההם בעצמם".⁹⁹ האיש המכונה באיגרת תחיית המתים "מאנשי תימן" הוא ר' יוסף אבן ג'אבר, ששהה בישיבה בבגדד. כך כותב הרמב"ם אליו: "ומה ששאלת שאבאר לך איך הוא השארות הנפש בעולם הבא".¹⁰⁰ הרמב"ם מכנה את אבן ג'אבר איש תימן. האיש הוא מאזור אתיופיה ותימן והוא מכונה איש תימן. ברור אפוא שאזורים אלה נחשבים תימן, שכן תימן משמעו אזורי הדרום.

93 מאור האפלה (לעיל, הע' 81), עמ' קיט.

94 מדרש הגדול, ירושלים תשכ"ז, בראשית כה, ה.

95 ראו בראשית כה, ד.

96 ראו נחום סלושץ, מסעי בארץ לוב, א, תל אביב תרצ"ה, עמ' 120–121, 134.

97 ראו בראשית י, ז, כה.

98 שלמה דב גויטיין, האסלם של מוחמד: כיצד התהוותה דת חדשה בצל היהדות, ירושלים תשט"ז, עמ' 66.

99 איגרות הרמב"ם (לעיל, הע' 21), עמ' שנ.

100 שם, עמ' תיד.

ראיה נוספת לדבר מצויה בדיון בשאלה אם מותר לשוט בימים או בנהרות בשבת. הרמב"ם כותב "לפי ששמענו שאנשי אלערב אוסרים זה בשבת".¹⁰¹ בתשובה של רבי שמואל הלוי, ראש הישיבה בבבל לרמב"ם הוא כותב: "וכבר ידעו כל העם מה שכתבנו לתימן שכתבו והם מתרעמים מעניין שנכתב בחיבורו".¹⁰² הרמב"ם בתשובתו כותב: "ואמנם מה שזכר הגאון הגדול שליח ציבור לאנשי אל ימן במה שהבינו מדברנו הם וכל חסר תבונה".¹⁰³ אכן, לפעמים נקרא אזורים אלה ארצות הדרום. כך מביא רבנו מנחם המאירי את דברי הרמב"ם: "אמר הר"ם [...] ונפלאתי הפלא ופלא מהיות ארצות הדרומיים גם כן על זה המנהג עם היותם בריאים מחלי המנהגים ומדעת האחרונים ודרכיהם ואין אצלם כי אם ענינים מסכימים לשון התלמוד".¹⁰⁴ באופן דומה כותב רס"ג: "שור, אלג'אפר וכולם מקומות בדרום".¹⁰⁵

השם "תימן" מציין את צד דרום, ולכן החילו את השם הזה על ארצות הדרום, מעבר לתימן בת זמננו. ניתוח זה מאפשר לנו להבין את דברי הרמב"ם שבאיגרת תימן מייצג ליהודים בשעת שמד לברוח לאלקפאר. כאפר מציין אזורים ידועים בשיפולי מדבר סהרה. במפות של תחילת המאה ה'כ' עדיין מוזכר "נוה כופרה", הנמצא לא רחוק מטיבסי.¹⁰⁶ כאפר מסומנת גם כצין, או סין. חלקים ממנה קרויים גם זנויבר. כך מצינו בכמה מקורות באחת מתשובות הגאונים נאמר: "כלבים כפרים, כלב כושי הוא וישמעאלים קוראים אותו כלב ציני".¹⁰⁷ ובערוך נאמר: "כָּפָר: [...] כלב קטן שצווח בלילה במדברות".¹⁰⁸ הצירוף צין כפר וכו', מסמן את סין שבאפריקה, וכך מצינו במדרש: "הנה אלה מרחוק יבואו [...] אילו שנתונים במקומות הרחוקים באסמפיא, ואלה מארץ סינים, אילו בני יונדב בן רכב, ומי שהוא מהלך בדרך [הוא] רעב וצמא, והם

101 תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו (לעיל, הע' 41), סימנים שח, שט.

102 תשובות הרמב"ם, שם, שט.

103 תשובות הרמב"ם, שם, שי.

104 את דברי הרמב"ם מצטט ר' מנחם המאירי, בבלי גיטין, נט ע"א.

105 ר' סעדיה גאון, בראשית: הפירוש הארוך (לעיל, הע' 70), בראשית כא, א.

106 אצל סלושץ, מסעי בארץ לוב (לעיל, הע' 96), מובאת המפה בתחילת החלק הראשון של הספר.

107 בנימין משה לוי (מהדיר), אוצר הגאונים, ירושלים תש"ג, יב, בבא קמא, חלק התשובות, עמ' 54.

108 ערוך השלם (לעיל, הע' 12), ד, עמ' רצט, הערך "כפר". וראו גם פירוש המשנה לרמב"ם, כלאים א,

ו. יש לשים לב כי במקורות רבים אחרים יש אתרים המסומנים במפות ישנות כ"נוה כופרה" ראו

סלושץ (לעיל הערה 96), עמ' 4 במפה שכותרתה 'מפת ארץ לוב'. אכן הרמב"ם באיגרת תימן מציג

לחכמי תימן לברוח למדבר סהרה (בלשונו: "אלצחארי") ול"אלקפארא (אגרת תימן, עמ' צב). יש

לציין גם כי היה מושל במצרים בשם כאפור האח'שידי, ששמו העממי היה כאפור הכושי (ראו אבן -

ח'לדון (לעיל הערה 61), עמ' 143, הערה 3. המהדיר של הטקסט מציין כי השם היה כאפור האתיופי.

אבל המונח 'אתיופי' מציין כושי בשפה היוונית. לא סביר להניח שעברים ישתמשו במונח הטכני

היווני. ובכל מקרה המשמעות היא זהה.

אינם כן, אלא ולא ירעבו ולא יכם שרב ושמש, ולא עוד אלא שהקדוש ברוך הוא משפיל לפניהם [את ההרים, ועושה אותם דרכים לפניהם]¹⁰⁹.
 אכן, הגאוגרף הערבי אבן ח'רדאדבה מתאר את מסעות הסוחרים היהודים: "אחר כך הם מפליגים בים המזרחי, מקלזם אל אלג'אר ואל ג'דה ועוברים אחר כך לסנד ולהנד ולסין. הם מובילים מסין מוסק, עץ בושם, קינמון"¹¹⁰. על הקינמון כותב בעל מאור האפלה: "והוא עץ הבא מאיי הודו [...] והוא עץ שהסוחרים מביאים מארץ גאווה ונקרא העץ הגאוי (אלגאוי)"¹¹¹. גויטיין מציין שאלגווה הוא מקום חשוב בימי הביניים במחוז עדן.¹¹² הודו, אלגווה ועדן מציינים מקומות סמוכים ואף זהים. כאמור, למקומות אלה היה שלל שמות, ביניהם עדן, שבא, דרצין או סין שבאפריקה הקרויה זנזיבר.¹¹³ אזור זה קרוי גם "ערביא המאושרת". כך כותב אברבנאל: "והנה ארצה [= של מלכת שבא] היא דרומית לארץ ישראל בארץ כוש, ולהיותה מקום הזהב ואבנים הטובות והבשמים הרחניים, קראה בטלמיס ערבי מאושרת [...] ואינה רחוקה מהמדבר אשר עברו בו בני ישראל"¹¹⁴. אכן בגניזה מצינו עץ בושם ממין אשבאה, דהיינו שבא ברבים.¹¹⁵ שבא הייתה אפוא אזור בשמים. אכן, עד המאה הי"ט, הזמן שבו פעל אברהם עפשטיין, היה אזור באפריקה הקרוי אצאניא: "מאז ומקדם היה קולוניות ערביות באפריקה המזרחית עד אצניא"¹¹⁶.

השמות מדבר שור, צין, סין, מוכרים לנו. לפי המקרא והמסורת היהודית באזורים אלה נדדו היהודים כשיצאו ממצרים. יציאתם לא הייתה דרך חצי האי סיני. אכן בספר אגדות היהודים נאמר: "ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים, אף-על-פי שהיא הדרך הישרה והקרובה להם לבוא מיד לארץ המבטחת, כי אם ויסב אלהים אתהעם דרך המדבר ים סוף, דרך נדודים ארכה וקשה"¹¹⁷. הביטוי המקראי "ויסב" פירושו עשיית סיבוב, פנייה לאחור. יציאת מצרים לא הייתה תנועה אל האזור הקרוב חצי האי סיני, אלא אל האזורים המרוחקים שאותם תיארנו כאן.

¹⁰⁹ פסיקתא רבתי, מהד' איש שלום, וינה 1880, פסקה לא ("ותאמר ציון"), עמוד קמז.

¹¹⁰ ראו אלינער ברקת (לעיל, הע' 18), נספח 1.

¹¹¹ מאור האפלה (לעיל, הע' 81), עמ' רעז.

¹¹² ראו גויטיין, התימנים (לעיל, הע' 86), עמ' 24. גויטיין בהתאם לתפיסתו הקובעת שהשם "עדן" מציין את עדן של ימינו ולא אזורים נרחבים הרבה יותר.

¹¹³ ראו בנימין משה לוי (מהדיר), אוצר הגאונים, ירושלים תר"ץ, ב, שבת סה ע"ב, עמ' 63. וראו דברי הערוך לעיל, הע' 109.

¹¹⁴ אברבנאל למלכים א' י, א.

¹¹⁵ ראו ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 230, והערה 18.

¹¹⁶ ראו ספר אלדד הדני (לעיל, הע' 30), עמ' xix. השימוש של עפשטיין במונח קולוניא הוא משפה מערבית אירופאית.

¹¹⁷ גינצבורג, אגדות היהודים (לעיל, הע' 45), חלק יא, משה במדבר, עמ' 1.

כבר הדגשתי במהלך הדיון שלאתרים מסוימים במזרח אפריקה יש שמות מתחלפים. בטרם נעבור לדיון בחבש וכוש נדגים זאת. אביגדור שחן בספרו "זה סיני!", כותב: "מצפון מזרח לימת טנא [...] מופיע השם סכותה (SACOTA) [...] מדרום לימת טנא – השם דן גילה (DANGILA), ומתחתיו סודו [...] מדרום לסודו כשלוש מאות קילומטר – השם טובות (TOWOT); ממזרח לטובות השם בור (BOR)".¹¹⁸ "בור" הוא שם רווח לערים במזרח אפריקה, והוא נגזר מהמילה "בור" ומציין את העובדה שבמקומות אלה חפרו בארות.

על העיר סכותה נאמר: וַיַּעֲקֹב בְּנֶסֶע סֶפְתָּה (בראשית לג, יז). על פסוק זה כותב רבי אברהם בן הרמב"ם: "אין זו סכות אשר נסעו אליה ישראל מצרים כמו שחשב אבי אבא ז"ל אלא סכות זו בארץ ישראל או קרוב אליה ואותה (סכות היא) על פני מצרים וגבולותיה ושם שני המקומות שוה".¹¹⁹ המסמן "סכות" או "סכתה" מתייחס לשני אתרים שונים: האחד בישראל והשני בגבול מצרים, אשר משם בני ישראל יצאו למסעם במדבר. לענייננו חשובה העובדה שסכות מסמן מקום בדרום מצרים, היינו מרחב שבני ישראל חצו אותו בצאתם ממצרים.

שחן הזכיר גם אתר המסומן בשם "דן גילה". אזור זה מוכר בזכות החיטה הייחודית שלו המכונה "חיטת דנגלי", שעליה מעירים מהדירי ספר הודו: "מן הסתם מידה מקומית של חיטה או דגן כלשהו".¹²⁰ ברם, שם זה אינו מציין דגן ולא מידה אלא שם של אזור, בדומה לזנזיבר שהיא סין שבמצרים, הנקראת על שם תוצרת אופיינית שלה. בעל ספר הערוך כותב כך: "זנגבילא אי נמי דארציני. פי' בתשובות דארציני עצי סממנין הן הבאין מארץ סין וחדין בטעמם [...] וזנגבילא דומה לחתיכות של עצים והוא זינזברי".¹²¹ שחן הזכיר גם את המקום "טובות". בנימין מטודלה מתייחס למקום זה וכך הוא כותב: "וארץ טובות וארץ הודו ראש הגולה נותן להם רשות בכל הקהלות האלו לשום על כל קהל וקהל רב וחזן כי הם באים אליו לקחת הסמיכה".¹²²

לאור נתונים אלה ננסה לזהות בצורה מדוקדקת יותר את אזורי שבא. כפי שראינו, השם "חיללה" מסמן שני מקומות. כך כותב יעקב קרקסאני: "כי שני חוילה הם בן כוש ובן יקטן".¹²³ נוכל לאתר את המיקום המדויק של שבא באמצעות זיהוי שלשלת היוחסין הבאה; רס"ג כותב: "וכן שלשה שבא: בן תימא, בן יקטן [...]".¹²⁴ סעדיה גאון מדבר על שלושה מסמנים של השם "שבא". עניינו הוא רק במסמן שבא המתייחס לבני תימא

118 אביגדור שחן, זה סיני!, ירושלים תשע"א, עמ' 170.

119 רבי אברהם בן הרמב"ם, פירוש על ספר בראשית (לעיל, הע' 40), עמ' קיד.

120 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ג, עמ' 196–197, 199.

121 ערוך השלם (לעיל, הע' 12), ג, עמ' 304–305, הערך "זנגביל".

122 ספר מסעות של ר' בנימין (לעיל, הע' 36), עמ' מא.

123 ר' סעדיה גאון, בראשית: הפירוש הארוך (לעיל, הע' 70), עמ' 270.

124 שם, שם.

ובני יקטן, לפיכך לא אתייחס למסומן השלישי המציין את האזור של בני כוש. המסמן "שבא" שבו אנו עוסקים יוחס לאזור של ערבים – בני יקטן, שבו יושבים יהודים.¹²⁵ אזורים אלה מצויים בסודן.

נוכל לאתר אזורים אלה לאור כמה תעודות. בנימין מטולדה כותב: "וכיבר עיר גדולה מאד מאד ושם יהודים כמו חמישים אלף. ובה תלמידי חכמים ואנשים גבורים עורכי מלחמה עם בני שנער וארץ צפון וארץ אל ימן הקרובים אליהם שהיא תחלת ארץ הודו".¹²⁶ על אזור כיבר כותב אשכולי: "אלחביר (שם) גאוגרפי נפוץ מאד במזרח הערבי), היא חיבר (כיכר) שבדונגולא",¹²⁷ המצויה בסודן סמוך לאזור המוכנה שנער, ועליה כותב אשכולי: "סונאר היא סנער (שנער), נווה פורה בקצהו המזרחי של מדבר סודן בארץ מולד הנילוס, בפאה המערבית של חבש".¹²⁸ לפי אשכולי מדובר במחוז רחב ידיים. באזורים אלה – חיבר, שנער בואכה תימן – חיו יהודים בעלי מעמד מיוחד בקרב המוסלמים, והיו להם כתבי זכויות המקנים להם עצמאות מדינית.¹²⁹

בשנת 1301 גזרו הממלוכים שמד באזורים אלה. אשתור מציין כי רצים נשלחו להעביר כתבי גזרות "להכריח את הנוצרים ואת היהודים לעשות כפי שהחלט מהעיר דונקולה בארץ נוביה ועד נהר פרת".¹³⁰ הד לתופעה זו מצוי אצל יוסף בן יצחק סמברי שחי במאה הי"ד, המציין כי הגזרות הללו חלו על הקבוצות הבאות: "כת היאודים והקראיין והשומרונים ובני כיבאר הנקראים בני רכב ועל כת הערלים".¹³¹ ממכלול נתונים אלה עולה שיש ריכוזי יהודים רבים באזורים אלה, ולכן שמות המקומות באזורים אלה הם יהודיים. כמו כן, בנימין מטולדה מספק תמונה על רקמת החיים היהודים באזורים אלה:

ומשם דרך מדבר ארץ שבא הנקראת ארץ אל ימן לצד ארץ שנער [...] שם חונים היהודים הנקראים כיבר אנשי תימא [...] והיא עיר גדולה ומהלך ארצם י"ו יום בין הרים הרי צפון [...] הם אבילי ציון ואבילי ירושלם ואין אוכלין בשר ואין שותין יין והם לובשים בגדים שחורים והם יושבים במערות או בבתים גנוזים ומתענים כל ימיהם חוץ

¹²⁵ כך כותב בעל מאור האפלה: "שבא ודדן, אלו שמבני אברהם קראם בשם שבא ודדן שמבני חם. בני אברהם הם ערב – אלערבא. בני חם הם אלהנד ואלסנד" (מאור האפלה [לעיל, הע' 81], עמ' קיט–קכ).

¹²⁶ ספר מסעות של ר' בנימן (לעיל, הע' 36), עמ' מח.

¹²⁷ אשכולי, סיפור דוד הראובני (לעיל, הע' 6), עמ' עו.

¹²⁸ שם, עמ' עג.

¹²⁹ ראו לדוגמה אשתור, תולדות היהודית במצרים ובסוריה (לעיל, הע' 55), כרך ב, עמ' 300–308. בעניין זה אעסוק באחד ממאמרי הבאים.

¹³⁰ אשתור, שם, כרך א, עמ' 86.

¹³¹ אשתור, שם, עמ' 96.

מן השבתו' והימים טובים. ומבקשים רחמים לפני הק'ב'ה' על גלות ישראל שירחם עליהם בעבור שמו הגדול.¹³²

ביטוי לעזו רוחם של היהודים במקומות אלו עולה גם מתוך תשובת רב שרירא ורב האי בנו. הם מתמודדים עם השאלה אם מותר לגברים לגלח את שערות בית השחי ובית הערווה. לכאורה מדובר במנהגי נשים ולכן אפשר היה להניח שהמעשה ייאסר; ברם, הגאונים מסבירים מדוע יש מקומות שבהם מותר הדבר: "ואף עד עכשיו יש בערב מי שהם בין בני הערבים בני ישמעאל ובני יקטן שמנהגם כן [=לא לגלח. נ"ש]. כי הגבר בהעברת בית השחי ובית הערווה רואין אותו חלש כנשים. ואנשי אותן מקומות עכשיו אסור להעביר בית השחי ובית הערווה שלהם. אבל מאנשי מקומות הללו [=של השואל החי בצפון אפריקה והנשאל חי בבגדד. נ"ש] בזמן הזה אין בין הנשים והאנשים הפרש בזה".¹³³

חכמי ההלכה חייבים היו להכיר בצורה מדויקת את המציאות. כורח הלכתי זה הוא תנאי ברור ליכולתם להשיב תשובה רלוונטית לאנשי מקום מסוים. אכן בנדון שלפנינו הגאונים מכירים את המציאות הריאלית. הגאונים עונים לשואל כי באזורי בגדד וערי צפון אפריקה מותר לגלח את שער הערווה, אבל באזורים אחרים, ששם הגברים הם "בעלי גבורה",¹³⁴ ותמהים על מי שנוהג לגלח, אסור. לענייננו למדים אנו שהיהודים שחיו באזורי סודן, אתיופיה ובואכה תימן היו בעלי מעמד וכוח.

בנימין מטודלה הזכיר גם אזורים הקרויים "צפון", המשתרעים בסמוך לאזורי סודן. באזורים אלה היו חיים תוססים. וכך מוצאים אנו בתשובות הגאונים: "ואתם יודעי' כי בארבע פנות נכנס בלבם להחזיר התורה ליושנה ש"ל [= שנזכר לעיל] ושולחים שלוחיהם מכל הארצות מתימן ומזרח ומצפון ומארץ כוש".¹³⁵ כפי שראינו, בנימין מטודלה מציין את העובדה שבאזורים ליד שנער ואתיופיה של ימינו יש תלמידי חכמים שחלקם נזירים המתאבלים על חורבן ירושלים, והם אבלי ציון.

מקור אחר המספק לנו מידע הוא רבי אברהם הלוי מירושלים, הכותב את דבריו בשנת רפ"ח (1528): "ופלאס"ה היא מלכות חזקה של יהודים גבורי כח נוסעים וחוני' באהלי שער לרעות מקניהם כי אנשי מקנה הם והארץ רחבת ידים לפנייהם והיא על הרי' גדולים וגבוהים [...] ומשם יורדים הם לארץ אחרת נק' סלימ"ה ובלשון הקדש שלם והיא מלכות אחרת תחת ממשלת בלאס"ה".¹³⁶ על דברים אלה אשכולי מעיר שהלוי "מתאר את סמין מדינת היהודים – שהוא קורא לה פלאסה – אולי על שם הנהר בלאסה"

132 ספר מסעות של ר' בנימין (לעיל, הע' 36), עמ' מו–מז. ההדגשות מידי. נ"ש.

133 בנימין משה לוי (מהדיר), אוצר הגאונים, ירושלים תש"ב, יא, נזיר, עמ' 199–200.

134 ראו עוד שם בהמשך התשובה.

135 ירוחם פישל (מהדיר), שערי תשובה (תשובות הגאונים), לייפציג תרי"ח, סימן צט, עמ' 10.

136 קבץ על יד, ד (לעיל, הע' 34), עמ' 24.

העובר שם, וערב את השם עם הפלאשים¹³⁷. ברם, הצעתו של אשכולי בעייתית, שכן בלאסה היא פלאשה; בערבית השם הוא בלאסה ובעברית פלאשה. מסתבר שאשכולי החמיץ את האטימולוגיה של השם "פלאשה" שניתן לנהר המצוי באתיופיה.

השם פלאשה הוא גזירה מהפועל העברי להתפלש. כפי שראינו, בנימין מטודלה מדגיש את מרכזיות תופעת האבלות על ירושלים אצל הפלשים: אי שתיית יין או אכילת בשר פרט לשכתות וחגים. אבלות זו אינה עניין שולי; גם התייר הבא מבחוץ נוכח בה ובחשיבותה בחיי היהודים. מכאן אפשר להסיק בנקל כי השם פלשים הוא מקורי והוא מבטא את פעולת ההתאבלות על ירושלים שעליה נאמר: בַּת עַמִּי חָגְרִי שֶׁקְ וְהִתְפַּלְשִׁי כְּאֶפְרָאֵל וְחִיד עֲשֵׂי לָךְ מִסֶּפֶד תְּמְרוּרִים (ירמיהו ו, כו). אכן גם בחזון דניאל נאמר: "ואני דניאל, לבשתי שק והתפלשתי בעפר ימים רבים, בשר לא אכלתי ויין לא שתיתי, יומם ולילה הייתי שרוי בבכי [...] כיוון שבית ה' היה שומם"¹³⁸.

רבי אברהם הלוי ציין: "משם [=פלאסה] יורדים הם לארץ אחרת נקראת סלימה ובלשון הקדש שלם". הירידה לכיוון סלימה מובנת לאור העובדה שסלימה היא אזור של מים מתוקים, ולפיכך נזקקו לירידה זו למקום ששמו המקורי הוא שלם, מלשון ירושלים. אביגדור שחן מציין: "גם מפות אפריקה של ימינו, מציינות את סלימה כאזור של מים מתוקים"¹³⁹. גם בסוף המאה השש עשרה, כשהאימפריה העותמנית הקימה את פרובינציית חבש, צפונית לחבש העתיקה, עדיין השם פלאסה נשאר על כנו. כך כתב רבי אברהם אבן מיגאש הלוי: "כמו בארץ פלאסה אשר בארץ חבש שאומרים עליו שהוא מלך גדול ואדיר בין המלכים, וכן בארצות תימן, מעידיים שרים וכנעני ארץ [=סוחרים כבדים. נ"ש] שיש שם מלכות גדול ועצום ליהודים, ומעידיים על שרים ושופטים וסריסים רבים ונכבדים היושבים בשער המלך הבאים משם"¹⁴⁰.

ג. כוש, חבש

חבש ההיסטורית ממוקמת דרומית לחבש של ימינו. עדות ברורה לכך מצויה בדברי אבן ח'לדון הכותב: "ומצד מערב חופי מצרים העליונה עידאב, סוואכין וזיילע ואחר כך בתחילתו של ים זה ארץ החבשים"¹⁴¹. לפי תיאורו של אבן ח'לדון, העיר זיילע, שנמצאת דרומית למצרי באב אלמנדב, היא "מצרים העליונה". כפי שראינו לעיל מצרים אלה

¹³⁷ אשכולי, ספר הפלשים (לעיל, הע' 1), עמ' 169.

¹³⁸ מנחם בן-ששון, "חזיון דניאל לימות המשיחים ומתנגדיהם", בתוך: רם בן-שלום, אורה לימור ועודד עירשי (עורכים), ורב יעבוד צעיר: מיתוסים וסמלים בין יהדות ונצרות, שי לישראל יעקב יובל, ירושלים תשפ"ב, עמ' 117 (ההדגשה מיד. נ"ש).

¹³⁹ שחן, זה סיני! (לעיל, הע' 118), עמ' 137.

¹⁴⁰ רבי אברהם אבן מיגאש הלוי, כבוד אלהים, קושטנטינא שמ"ה (1585), עמ' קכד; אני מצטט מתוך: הרב דוד שלוש, נדחי ישראל יכנס, נתניה תשמ"ח, עמ' 29.

¹⁴¹ אבן ח'לדון, אקדמות למדע ההיסטוריה (לעיל, הע' 61), עמ' 41.

נמצאים בסומליה של ימינו, הסמוכה לתימן, והמצויה היום באזורי חבש המודרנית, ואזור זה מתואר על ידי אבן-ח'לדון כחלק ממצרים. למרות האמור, המהדירים של ספר הודו כותבים: "בגניזה נמצאו מכתבים משפחתיים שנשלחו, למשל, מעדן לסציליה או מדהלך שבקצה הדרומי של ים סוף (הנמצאת במקום מסאוה היום ושימשה נמלה של ארץ חבש)".¹⁴²

לפי קביעתם, דהלך היא מסוואה של ימינו, המצויה בחבש. ברם, כפי שנראה להלן, מסוואה אינה דהלך. כך כותבים המהדירים של ספר הודו: "באצע נזכר במסמכי גניזה מעטים [...] כותב מספר 1 קובע את מקומו בין סואכין לדהלך".¹⁴³ אבל באצע היא מסוואה ולא דהלך. יוסף הלוי שביקר בחבש המודרנית כותב: "את האי שלהם הם מכנים באצה (Batzé). השם הזה, כמו השם מסוע, ניתן על-ידי הערבים, וכן גם השם מרה [...] שבו מכירים אותו תושבי האי דאהלאק".¹⁴⁴ יוצא שמסוע היא באצע ולא דהלך. כיוון שענייננו גם במפה הגאוגרפית היהודית, שממנה נוכל ללמוד על המרחב התרבותי היהודי, עלינו להתמקד בשמות המקורות כפי שהם מצויים במסמכים יהודיים. יוסף הלוי טוען שהשם באצע ניתן על ידי ערבים, אבל שם זה לא ניתן על ידי ערבים אלא על ידי יהודים ומקורו עברי טהור. כך מצינו במסמך בגניזה: "הגענו אל עיר הנקראת באצע (חותך) כשמה כן היא".¹⁴⁵ משמע, שם העיר נגזר מהמילה "בוצע", היינו חותך. כדרך שהשם "מרה", שבו סימנו תושבי דהאלך את מסוע, ניתן על ידי יהודים, על שם המים המרים, כפי שראינו מהמקורות היהודיים שהובאו לעיל ובמיוחד מדברי סעדיה גאון. על דהלך, היא דאחלק, נאמר במסמכי הגניזה: "לאחר מכן הגענו אל עיר (בלד) הנקראת דאלך [...] היא עיר מסוכנת (בלד מהלך)". מהדירי ספר הודו כותבים: "כאן נדרש דהלך מלשון אהלך [= הרס, איבוד]".¹⁴⁶ מסמך זה משקף את המדרש הבא: "ואמר ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען [...] ועיר ההרס (סרק אני) (סדקאני)".¹⁴⁷ דהלך היא אזור שלם ולא רק אי, לפיכך הוא מכנה את העיר דאלך בשם בלד. בימי הביניים נקטו הערבים והיהודים במונח "בלד" המסמך הן אזור גדול הן עיר ראשית.

מכלול האזורים שהמהדירים מכנים אותם בשם "חבש" הוא חלק ממצרים. מדברי אבן-ח'לדון עולה שאתיופיה בעידן ההוא הייתה מצרים או תימן, ולא אתיופיה של ימינו. האזורים שבהם אנו עוסקים הם חלק ממצרים הכולל גם את תימן, שנשלטה על ידי

142 ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 8.

143 שם, א, עמ' 237, הערה 21.

144 יוסף הלוי, "מסע בחבש לגילוי הפלשים", הקדמה והערות סטיבן קפלן, פעמים 58 (תשנ"ד), עמ' 15.

145 ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 237, הע' 21.

146 שם, שם.

147 פסיקתא רבתי (לעיל, הע' 109), פסקה יז ("ויהי בחצי הלילה"). ההדגשה מידי. נ"ש.

מצרים עם מידה גבוהה של אוטונומיה. ביטוי לכך מצוי בשאלת המטבע והשלטון. מאחת מתשובות הגאונים (לעיל, הע' 24) אנו למדים שהמטבעות שנהגו בהודו ותימן היו זהים.

אכן, במסמכי הגניזה מצינו שהמטבעות שנהגו בעדן והשלטון במקום זה כללו גם את אזורי מסוואה, דאלח ונאזלה – הדרומית מבין השלושה.¹⁴⁸ כך מצינו בספר הודו: "המטבע העובר לסוחר בעדן ובשלוש ערי נמל הדרומיות ביותר בים סוף היה הדינר המלכי של תימן".¹⁴⁹ ואומנם יפת בן-בנדאר, שהיה יהודי והיה פקיד הסוחרים של עדן, מבצע עיקול בדחלאק בסכסוך בין שני סוחרים יהודים.¹⁵⁰ המסקנה הגאוגרפית היא שלפנינו אזור אחד: אתיופיה, אריתראה ותימן. מצרים שלטה באופן עקרוני על מכלול אזורים אלה, אבל בפועל האזורים הללו נשלטו בידי שליטים מקומיים; חלקם הגדול יהודים.¹⁵¹

ד. יהודי אתיופיה בין עבר להווה

לשרטוט המפה האפריקאית מחדש יש השלכות על מציאות החיים היהודית. יש תעודות רבות המעידות על קיום יהודי באזורי מזרח אפריקה ותימן. יתר על כן, רוב התיעוד ההיסטורי על מזרח אפריקה נלמד ממקורות יהודיים. למרות האמור חוקרים רבים התעלמו מהמקורות הללו, והתבססו בעיקר על התיאור והניתוח של ההיסטוריונים האירופיים; הסתמכות שהובילה למסקנות מוטעות. נציין כמה דוגמאות להטעיה זו. מרדכי אביר כותב: "במשך תקופה זו נזכרות קהילות של סוחרים יהודים מתימן, ואפילו רבנים, בקשר עם מקומות שונים במפרץ הפרסי, בדרום ערב, בהודו ואפילו באתיופיה".¹⁵² בהערה הוא מוסיף וכותב כי מסמכים אלה מעוררים שוב את השאלה בדבר ההשפעה של יהדות תימן על התרבות ועל הכנסייה באתיופיה, בדבר קבלת עקרונות היהדות כפי שהייתה נהוגה בתקופת הבית הראשון, על ידי קבוצות חמיות כושיות חזקות וגדולות שאת שרידיהן אנו מכנים כיום פלשים.¹⁵³ עמדתו היא ברורה: מאחר שיהודי אתיופיה הם שחורים, מוצאם מבני חם ולא מבני שם שאליהם משתייך העם היהודי. צבע העור קבע את גורלם; אין הם זהים עם בני ישראל ולפיכך יהדותם חשודה.

148 ראו ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 232.

149 שם, שם.

150 עניין זה נדון בהרחבה בספר הודו, שם, א.

151 בסוגיה זו ארחיב במקום אחר.

152 מרדכי אביר, "הסחר הבינלאומי והיהודים בתימן במאות 15–19", פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל 5 (תש"ם), עמ' 17 (ההדגשה מידי, נ"ש), שהרי אין בדבר כל פלא; די להסתכל במפה ולהבחין בכך שהמרחק בין תימן לאתיופיה קטן בהרבה מהמרחק שבין הודו האסייתית לתימן.

153 שם, עמ' 6, הערה 4. ההדגשה מידי, נ"ש.

ברם, עמדה זו בעייתית. שכן אם ביתא ישראל הושפעו מהמסורת של יהודי תימן, כיצד הדבר מתיישב עם טענתו שלעדה זו יש מנהגים מבית ראשון, שכמובן אינם נוהגים בקרב יהדות תימן? זאת ועוד, טענת אביר שגם הכנסייה הושפעה מיהדות תימן עומדת בניגוד לעדותו של מיסיונר פורטוגלי בן המאה השש עשרה, שהיה באזורי אתיופיה וחיפש וטען שהאתיופים הושפעו מיהודי אתיופיה. את תיאורו סיכם בקביעה הבאה: "הרי אף על פי שיהודי ההרים אינם נמצאים בכל רחבי אתיופיה, לא חסרים שם יהודים -- כי במובן ידוע, כולם יהודים".¹⁵⁴ לפי עדות זו, החבשים הושפעו מיהודי ההרים ולא מיהודי תימן. מנהגי היהודים והנוצרים הלמו את המנהגים היהודיים הרווחים. לבסוף, עמדה זו מנוגדת כליל לעמדה הרווחת בקרב יהדות העולם. ולענייננו חשובה במיוחד עמדתם של חכמי תימן הקרובים אל אזורים אלה. קרבה זו גם יצרה קשרים מסועפים, כולל קשרי נישואים.¹⁵⁵

מרדכי אביר מתאר את "המחצית השנייה של המאה ה-16 עד שנת 1630". על היהודים בזמן הזה הוא כותב: "היהודים – סוחרים יהודים מתימן מקיימים קשרים עם הודו, המפרץ הפרסי ואתיופיה".¹⁵⁶ ברם, היהודים סחרו באזורים שציין אביר גם בשנת 1630. שיאה של פעילות זו היה בסוף המאה הי"ז. כך כותב ירמיהו יובל:

ההיסטוריון הצרפתי הנודע פרנאן ברודל דיבר על "עידן של סוחרים יהודים גדולים". התופעה המיוחדת הזאת נפרשה פחות או יותר, בעליות ומורדות על פני ראשית העת החדשה כולה מגילוי אמריקה ועד המהפכה הצרפתית. בשיאה (סמוך לשנת 1680) הפליגו אוניות בבעלות האנוסים בכל נתיבי הים העיקרים שחיברו את אירופה עם אמריקה, עם המזרח הקרוב, עם אפריקה, הודו ומזרח אסיה.¹⁵⁷ יש לציין כי "עד סוף המאה ה-17 כבר פעלו כ-200 ספינות בבעלות יהודים".¹⁵⁸ בהקשר זה ראוי לציין את דברי יעקב ספיר הכותב על רב חשוב ממצרים, שפעל בסוף המאה הי"ז, הרב אהרן אראקעי הכהן, שהיה "גדול בעיני המלך והשרים לרוב עשרו וגודל חכמתו". הוא ציין כי "גם בעיר מוכא על שפת ים סוף שהיתה אז עיר ואם בישראל בנה להם ביהכ"נ נאה [...] שישב שמה כמו מושל".¹⁵⁹ העיר מוכא מצויה בבאב אל-מנדב. הקפה שיוצר באתיופיה הגיע לאירופה דרך עיר זו, הקרויה על שם הקפה.

154 כבוד המלכים (לעיל, הע' 39), עמ' 18.

155 ראו בתציון עראקילורמן, "מפגשים באריתראה ובאתיופיה: יהודי תימן ועדן, מיעוט בתוך מיעוט בשלטון הקולוניאלי האיטלקי", פעמים 122–123 (תש"ע), עמ' 56.

156 אביר, "הסחר הבינלאומי" (לעיל, הע' 152), עמ' 4.

157 ירמיהו יובל, האנוסים: זהות כפולה ועליית המודרניות, תרגם יוסי מילוא, ירושלים 2014, עמוד 358.

158 שם, הערות לפרק 17, עמ' 534, הערה 61.

159 ספיר, אבן ספיר (לעיל, הע' 33), חלק א, ק"ב – קא ע"א.

השד"ר רבי אליעזר ברי מירושלים בן המאה ה-18, מספר שבקוצין פגש את רבי יחיאל צעדי שהיה גם מושל עדן, שסיפר לו על הפלאשים בחבש. אכן גם סוחר מוסלמי מחבש סיפר לשד"ר על מלכות היהודים בחבש.¹⁶⁰

ליהודי תימן הייתה ידיעה ברורה על יהדות אתיופיה, והם ידעו להבחין היטב בין היהודיים המקוריים ובין הנוצרים המחקים את המסורת היהודית. זהו הטעם לכך שיהודי אתיופיה שנישאו ליהודים תימניים לא גויירו. לעומת זאת, חבשים שנישאו ליהודים תימניים גויירו. אכן, במכתב שנשלח מארץ ישראל ליהודי אתיופיה באמצע המאה הי"ט, אבל הגיע לתימן עקב המלחמות שהיו באתיופיה, נאמר:

כה אמרו אחיכם. מה טבו אלהיך יעקב משכנתיך ישראל. אשר מראש מקדמי ארץ שמועה שמענו כי בחר ה' בהם ויחסם בצל כנפיו ולא הסיר שבט המושל מאתם. והוד מלכות ישראל נגה עליהם, ולצדק ימלוך מלך עליהם ואין עליהם קול נוגש מאומות העולם. כאשר אבותינו ספרו לנו [...] וישראל שה פזורה נדחה קראו לה וידל ישראל מאד וימשלו בהם אויביהם, בגופם ונפשם ומאדם ויגזרו עליהם גזרות קשות ומרות ויאכלו ישראל בכל פה. לא עלה על לבנו מקוצר רוחנו ומעבודה קשה אשר עלינו לאמר, נשלחה אנשים לפני אחינו בני בריחנו.¹⁶¹

במסמכי הגניזה מצוי מסמך העוסק בסוחר מכובד בשם "השייך אבו אלבקע בן חביש הלוי".¹⁶² בהערה על אתר מציין פרידמן: "השם חביש היינו החבשי הקטן מצוי בכמה תעודות גניזה".¹⁶³ מאחר שמדובר באדם שהוא לוי, ברור שהוא אינו יכול להיות חמי, היינו מצאצאי בני חם. אכן, כבר גויטיין מציין כי באזור חבישיה בדרום תימן הקרוי על השבט חביש, מצוי ספר תורה מהשנים 1408–1409: "בשביל תלמיד חכם מפואר מאותו מחזור בעל ייחוס של שישה דורות".¹⁶⁴ רציפות של יחסי מסחר בצירים שבין תימן, הודו האסייתית ואתיופיה התמשכה עד סמוך לסוף המאה הי"ח, בניגוד לטענתו של אביר הסבור שהמסחר הבינלאומי היהודי פסק בשנת 1630. הוא מוסיף וקובע: "אם אפשר בכלל לדבר על חלקה של יהדות תימן בסחר הבינלאומי מן המאה ה-17 ואילך, ברור שהיה לה תפקיד זעיר ביותר שהצטמצם לאזור מוגבל, ואפילו שם לא הייתה לה משמעות רבה".¹⁶⁵ בניגוד לעמדה זו, גויטיין מצביע "על קשר אמיץ ביותר בין יהודי תימן לבין סחר הודו למאה הי"ח".¹⁶⁶ הוא מציין גם שעוד בשנת 1765 יהודי תימן

160 ראו אברהם יערי, "שלוחי ארץ ישראל בהודו", בתוך: דף לתרבות יהודית, יהודים ויהדות בהודו – עבר והווה, גליון 275 (תשס"ה) עמ' 15.

161 קבץ על יד, כרך ד (לעיל, הע' 34), עמ' 53.

162 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ג, עמ' 384.

163 שם, הערה 38.

164 גויטיין, התימנים (לעיל, הע' 86), עמ' 200. ראו שם, הע' 6.

165 אביר, "הסחר הבינלאומי" (לעיל, הע' 152), עמ' 28.

166 גויטיין, התימנים (לעיל, הע' 86), עמ' 43.

העבירו נשים מתימן לקוצ'ין לשם נישואין.¹⁶⁷ במקביל לקשרים שבין תימן ובין הודו האסייתית, היו קשרים בין אתיופיה להודו. כך כותב יוסף הלוי המצוי בחבש: "יומיים לפני ראש השנה היהודי נכונה לי הפתעה נעימה, כאשר באו לבקרני שלשה אנשים כהי עור, לבושים מדי צבא, ולחצו את ידי כשבפיהם הברכה היהודית 'שלום עליכם'."¹⁶⁸ החיילים שעליהם מדבר יוסף הלוי הם יהודים מהודו. במקום אחר הוא כותב על מנהגי יהודי אתיופיה והודו האסייתית: "אין הם נוגעים במצרכי מזון כלשהם שהוכנו בידי איש טמא. נוזלים נחשבים למובילי טומאה והאיש הטמא אינו נוגע בשפתיו בכלי [...] אוסיף כאן בדרך אגב שהבחנתי בנוהג מוזר דומה בקרב ההודים."¹⁶⁹

"נוהג מוזר" זה מוכר מימים עתיקים. כך שואל מצמון בן בנדאר, נגיד היהודים בתימן ואלהנד (=הודו האפריקאית), את ראש הישיבה: "האם מותר שאשה נידה תשתמש בהם [=בכלים] ותדיח אותם, [אן] יהיו אחרי זה טמאים. ועוד, מכל ברניה סיני, שהוא [מזוקק] מבחוץ ומבפנים, אם יפול בתוכו דבר (טמא), האם יפסול אותו, או, האם מותר להדיח אותו ויהיה מותר [להשתמש] בו."¹⁷⁰ יש אפוא קשר קבוע ורציף בין שלושה אתרים אלה: תימן, אתיופיה והודו האסיאתית. ציר זה גם מאפשר להבין את קדמות הלכות טומאה שאינן "המצאה" של ביתא ישראל, אלא הן מנהגים יהודיים קדומים שנהגו עד סמוך לימינו. על מצמון נכתב בשטרות בית דין "ממונה מן ראשי גלויות ומן ראשי הישיבות [...] ונאמן השליטים אשר הם במדינת הים ואשר הם במדבר."¹⁷¹ מצמון היה בעל סמכות פנים-יהודית והוא גם בעל סמכות פוליטית גדולה מטעם השלטונות. ברור ששאלתו המופנית לראש הישיבה אינה שאלה שגרתית של יהודי מהשורה, והיא משקפת עניין יסודי יותר בחיים הדתיים.

גילוי זה מצביע על חשיבות הטקסטים היהודיים, שלעיתים קרובות היסטוריונים לא התייחסו אליהם. נוכל להיווכח בכך בקביעה הבאה של אשכולי: "במסורת הפלשים לפני מאה שנה (לפי רשימותיו של הצרפתי ד'אבאדני) [...] חוזר בעיקר הנוסח הזה: אבותיהם באו לחבש עם ירמיהו. אולם אין מתקבל הרושם שמסורת זו קדומה מאד."¹⁷² לפי אשכולי המסורת הפנימית של ביתא ישראל אינה מסורת קדומה. בניגוד לקביעה נחרצת זו, אפשר להצביע על עדויות ברורות שמסורת זו היא קדומה. במדרש קדום שמהדירו מכנה אותו "ירושלים של מעלה" נאמר:

167 שם, שם.

168 יוסף הלוי, "מסע בחבש" (לעיל, הע' 144), עמ' 16.

169 שם, עמ' 34.

170 ספר הודו (לעיל, הע' 7), ב, עמ' 246. המהדירים כותבים שם בהע' 68: "דינים של כלים אלה [...] כמה מן הגאונים, כלומר, ראשי הישיבות הבבליות של המאה השמינית והתשיעית דנו בכלים אלה בתשובותיהם".

171 גויטיין, התימנים (לעיל, הע' 86), עמ' 79.

172 אשכולי, ספר הפלשים (לעיל, הע' 1), עמ' 199, הע' 1.

ואוסיף ידי שנית ואקבץ את אשר הלכו עם יוחנן בן־קרח אל ארץ הפתרוסים ואשר יהיו בארץ שנער ובחמת ובעילם ובכוש – שנאמר (ישעיהו יא, יא): "יְהִיָּה בַיּוֹם הַהוּא יוֹסִיף אֶדְנִי שְׁנִית יָדוֹ לְקַנּוֹת אֶת־שָׂאֵר עַמּוֹ [...] מֵאֲשׁוּר וּמִמִּצְרַיִם וּמִפְתְּרוֹס וּמִכּוּשׁ" [...].¹⁷³

גם סעדיה גאון מכיר מסורת זאת. לפי המסופר בספר ירמיהו יוחנן בן קרח אנס את ירמיהו ואת שארית הפליטה לגלות לפתרוס,¹⁷⁴ שהיא אל גאפר או מדבר שור, וכך הוא כותב: "והנה מי שיחזור שבירמיהו [ב, יח] הם מי אלג'פאר שהוא מדבר שור".¹⁷⁵ אשכולי עצמו כותב: "כבר מבחינה גאוגרפית לא ייתכן הדבר שהייתה גולה חבשית".¹⁷⁶ ברם, ידוע כי התרגום החבשי של התנ"ך נעשה על בסיס התפסיר [=הפירוש] של סעדיה גאון.¹⁷⁷ ברם, אם לא היו יהודים באזורי חבש כיצד הגיע התפסיר של רס"ג למתרגמים? ממצא זה היה אמור לעורר אצל אשכולי ספק בקביעתו הנחרצת, שלפיה לא ייתכן שהייתה תרבות היהודית במקום. אשכולי שנקלע למבוכה מסתפק במשפט סתום וחסר משמעות: "וחזרה האגדה למקומה".¹⁷⁸ אכן כבר ראינו לעיל שמכתבים משפחתיים נשלחו מדאלח וסואכין לטריפולי, מצרים ואירופה, ובנוסף לכך אנו מוצאים עדויות רבות על הגעה של יהודים ממצרים ומארצות המגרב לאתיופיה: "לערי החוף של ים סוף, וחצי האי ערב ולהודו הגיעו 'מבול' של אנשים לא רק מהערים הגדולות של המגרב [...] אלא גם ממקומות קטנים יותר ואף שכוחי אל כגון (ג'בל) נפוסה שבלוב אורבוס שבתוניסיה ודרעה שבמרוקו".¹⁷⁹ תיאור דומה מצוי ביחס להגירת יהודים במאות ה"ט"ז–י"ז מפורטוגל וספרד בערי החוף השוקקות של מזרח אפריקה ותימן.¹⁸⁰ יתר על כן, הקשרים בין מזרח אפריקה ובין יהדות העולם היו ענפים: "מכתבים רבים נשלחו לבירת מצרים [...] מעדן או מעיר אחרת בדרום ערב, מנמל בחוף ים סוף או מהודו לבירת מצרים ולהפך [...] עוד אחרים היו חילופי איגרות בין ערב לבין נמלי ים סוף".¹⁸¹

נמלי ים סוף שגויטיין ופרידמן סימנו אותם בשם "חבש", היינו אתיופיה המודרנית, היו מקומות שיש בהם ריכוז גבוה של יהודים. הינה מכתב שכותב יהודי שגר באזורי תימן ואתיופיה לאחיו בסיציליה: "ועלי להוכיחך אחי מאד אשר הגעת עד למצרים ולא באת לעדן".¹⁸² המהדירים מוסיפים וכותבים: "אחרי קבלת מכתב זה הפליג מבשר

173 יהודה אבן־שמואל, מדרשי גאולה (לעיל, הע' 47), עמ' 22.

174 ראו ירמיהו, פרקים מג–מד.

175 פירוש סעדיה גאון על התורה, מהדורת יוסף קאפח, עמ' סט, הע' 7.

176 אשכולי, ספר הפלשים (לעיל, הע' 1), עמ' 199.

177 שם, עמ' 10.

178 שם, שם.

179 ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 18.

180 אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה (לעיל, הע' 55), כרך ב, עמ' 443.

181 ספר הודו (לעיל, הע' 7), א, עמ' 7.

182 שם, ג, עמ' 226.

מסיציליה לעדן לפגוש את אברהם בן יגו".¹⁸³ הם ממשיכים וכותבים: "מכך שבן יגו, הכותב לאחיו בסיציליה הרחוקה, לא מצא לנחוץ להסביר במי מדובר אנו שבים ולמדים עד כמה הביאו דרכי המסחר בין הים התיכון לאוקיינוס ההודי לידי קשר בין אנשים המרוחקים זה מזה אפילו לא היו סוחרים".¹⁸⁴ והלא דבר הוא: יהודי מסיציליה יודע מיהו פקיד הסוחרים בעדן ובנמלי חבש. משמע, הקשרים בין העולם ובין אזורי תימן ואתיופיה היו הדוקים ונוצר מרחב חיים דינמי, פתוח ומוכר, בניגוד לתיאורים שתיאר אשכולי.

במקום אחר אשכולי טוען שמיסיונר פורטוגלי "מביא גם מסורת אחרת מפייהם שהם מבני גלות חורבן הב' – וזו ודאי השפעת הקריאה ביוסיפון".¹⁸⁵ הוא מניח כי אין יישוב יהודי קדום בחבש, ו"המסורת" הזאת היא המצאה שנשלפה מספר יוסיפון. ברם, עמדה זו אינה מבוססת: ראשית, אין סיבה לפקפק בעדות של ספר יוסיפון. ספר זה כתב חכם יהודי איטלקי במחצית המאה העשירית לספירה, ותורגם מעברית לערבית על ידי זכריה אבן סעיד התימני הישראלי.¹⁸⁶ התרגום האתיופי התבסס על התרגום הערבי שהיה מקובל בישראל, עוד מימי רבי דוד הנגיד, נכד הרמב"ם.¹⁸⁷

שנית, התרגום מלמד על הקשרים בין איטליה ובין אזורי תימן. העובדה שלכאורה יש סתירה בין העדות שהגולים הגיעו עם ירמיהו ובין הטענה שהם הגיעו בסוף ימי הבית השני, אינה באמת סתירה, שכן מדובר בכמה קהילות ולא בקהילה הומוגנית אחת שלה היסטוריה זהה אחת. אשכולי מציין: "מסתבר שבימות ניצחון כאשר עלה בידם [=של היהודים] להכניע את שכניהם הנוצרים, יצאו מגבולות ארצם, ונפוצו על פני כל ארצות אתיופיה. כיום הרי הם נמצאים כמעט בכל חבש, בתחומי המדינה החבשית של מלניך הב'".¹⁸⁸ שליט זה השתלט על שטחים נרחבים שלא נחשבו חלק מאתיופיה ההיסטורית. גם שם היו קהילות יהודיות רבות אחרות.

כפי שנוכחנו לדעת ליד ים או נהר מלוח היה אזור שנקרא ירושלים. כבר היסטוריונים שחיו בימי בית שני מציינים כי יש יהודים אתיופים החיים בסביבות ימים מלוחים בעיר הקרויה ירושלים. למרות האמור, אריה כשר מתעמת עם טענת ההיסטוריונים באמצעות חשד ללא טעם סביר ומכנה את מפעלם – "מיתוגרפיה". הינה סדרת קביעות של אריה כשר:

183 שם, הע' 21.

184 שם, ג, עמ' 305, הע' 33.

185 אשכולי, ספר הפלשים (לעיל, הע' 1), עמ' 180, הע' 4א.

186 ספר יוסיפון, מהדורת דוד פלוסר, ירושלים 1980, כרך שני, עמ' 10. כך היה ידוע בעידן הקדום. ראו

גם שם עמ' 12, הערה 32.

187 ראו שם, עמ' 61.

188 אשכולי, ספר הפלשים (לעיל, הע' 1), עמ' 5.

חשוב להדגיש בהקשר זה את קיומה של המסורת המיתוגרפית בספרות היוונית והרומית, שקשרה את היהודים עם האתיופים [...] אין ספק כי אותה מסורת יכלה להכניס מימד נוסף לטעויות ולבלבול על מוצא היהודים [...] לא זו בלבד אלא מתברר כי אותה מסורת היתה מקובלת על יוספוס ללא עוררין ומבלי שהשכיל להבין שלא היה בה כל ממש [...] מסתבר כי כוחה של המסורת המיתוגרפית הזו היה כה גדול, עד כי נתקבלה גם בספרות היהודית ההלניסטית כמובנת מאליה.¹⁸⁹

למרות האמור בשלב מסוים אריה כשר סב לאחור וכותב:

מסתבר כי בדומה לו [=יוספוס. נ"ש] היו גם חוקרים מודרניים, אשר חרף הסתייגותם הכללית והצודקת מפרשנותו נטו אף הם לפרש את המילה *πλατέα* במונח של "מלוח" [...] במגוון ההצעות היה מי שכיוון דעתו לים האדום דווקא [...] והיה מי שחשב אפילו על הים האריטראי, על יסוד זיהוי העם המופלא עם האתיופיים.¹⁹⁰

הפנייה אל עבר אפריקה אינה רק בגדר אפשרות פרשנית זניחה. היא לב ליבה של המסורת ההיסטורית המשותפת לעמים רבים ובמרכזם העם היהודי. מסורת זו מלווה בתיעוד יהודי מדויק המלמד על היכרות בלתי אמצעית עם המקומות.

עיון בספרים מימי הבית השני מלמד שאזורים אלה במזרח אפריקה היו מוכרים היטב.¹⁹¹ משה גיל כותב: "גם הקטעים הארמיים שנמצאו במערה 4 בקומראן מתאימים בדרך-כלל לטקסט האתיופי [=של חנוך. נ"ש]."¹⁹² בספר חנוך, שמתוארך לעידן שבין המאות הראשונה לשלישית לפני הספירה, יש תיאור מדויק של מזרח אפריקה, באזור הקרוב לים סוף. הספר מציין גידולים הגדלים במקומות אלה, כגון: לבונה, מור, קינמון בשם, נקטר הקרוי "צרי וחלבונה" ונרד. כל אלה הם רכיבים בסממני הקטורת שבכית המקדש, שהובאו מאזור זה.¹⁹³ העובדה שמחבר הספר מתאר את מסעו מצוינת בכך שהוא נע בעקבות הגאוגרפיה היהודית. ואומנם את סממני הקטורת הביאו מאפריקה מאזור שבא, הודו. הרמב"ם כותב:

המור הוא הדם הצרור בחיה שבהודו, הידוע לכל, שמתבשמין בו בני האדם בכל מקום. והקינמון הוא העץ הבא מאיי הודו, שריחו טוב ומתגמרין בו בני אדם. והקידה היא

¹⁸⁹ יוספוס פלאוויוס, נגד אפיין, מהדורת אריה כשר, ירושלים תשנ"ז, כרך א, עמ' 162–163.

¹⁹⁰ שם, עמ' 163.

¹⁹¹ ראו ספר חנוך (לעיל, הע' 48), לג, א, ו.

¹⁹² משה גיל, "עיונים בספר חנוך", בתוך: אהרן אופנהיימר ואריה כשר (עורכים), דור לדור: משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד: קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון, ירושלים ותל אביב 1995, עמ' 157.

¹⁹³ ראו ספר חנוך, כט, א-ב; ל, ב-ג, ועוד.

הקושט. וקנה בושם הם הקנים הדקין כתבן, האדומים, הבאים מאיי הודו, וריחן טוב, והן ממיני בשמים שנותנין אותן הרופאים בצרי.¹⁹⁴

“איי הודו” אינם יכולים לציין את תת־היבשת ההודית שבאסיה, אלא אזור באפריקה שיש בו איים. ואומנם בעל מאור האפלה מתאר את הקינמון: “והוא עץ הבא מאיי הודו [...] והוא עץ שהסוחרים מביאים מארץ גאווה ונקרא העץ הגאוי (אלגאוי)”.¹⁹⁵ לא יפלא אפוא שכבר הנביא ירמיהו אומר: לְמָה זֶה לִי לְבוֹנָה מְשָׁבָא תְּבוֹא (ירמיהו ו, כ). מכלול העדויות, החל בהיסטוריוניים היוונים והרומים הקדומים, עבור לאבות הכנסייה וכלה בהיסטוריונים ערביים, מתאר נוכחות יהודית בולטת מאפריקה ועד המפרץ הפרסי. ההיסטוריוגרפיה המודרנית דחתה על הסף באופן דוגמטי מכלול נתונים זה והניחה שהסיפור היהודי הוא פנטזיה ואגדה. מכלל הדברים שראינו עולה שיש קשרי מסחר בין אזורי צפון אפריקה של ימינו ובין אזורי אפריקה בואכה אתיופיה ותימן. כך מסכם זאת נחום סלושץ:

בתלמוד מדובר על פילים, חמורים, עבדים כושים, פלפלין, פולין, בשמים ואפילו גלומי משי הבאים מערי לוב. אבות הכנסייה הנוצרית כאוגוסטינוס והירונימוס מקיימים כמה פעמיים את העובדה שהיהודים שלטו במסחר הים ויבשה. מציאות שיירות וחבורות של סוחרים יהודים אשר עברו ארצות המדבר, לסחור עם ארצות רחוקות מעידים סופרים רבים [...] ומהם אשר נסעו בארצות פאס או קירואין לסחור אל ארצות הסודן. פעולת הסוחרים היהודים היתה ניכרת בקצרין של המדבר. ובנאות טואט בלב המדבר יסוד ממשלת עם קטנה, אשר התקיימה עד למאה ה־10.¹⁹⁶

סלושץ מציין כי במאה הי"ט נותק הקשר בין צפון אפריקה ובין האזורים הדרומיים יותר, ולכך היו תוצאות חמורות לעם היהודי: “ולו הרשו להם המסיבות לחדור אל נככי ארצות ערב והכושים כי עתה לא הלכו לטמיון אוכלסין גדולים מזרע ישראל אשר התבוללו בין הגויים ומעט מעט אבדו מתוך הקהל”.¹⁹⁷ סלושץ מתאר בספרו שקברי רבנים ממרוקו ולוב שמתו במדבר סהרה בעת מסעותיהם אל אחיהם היהודים שבאפריקה השחורה, הפכו לאתרים קדושים בקרב השבטים המקומיים בשיפולי סהרה. ציון זה נקרא עד היום בשם שהיד־עד: “ובזה יקדש המקום כמקום מנוחה של מרבוט – איש קדוש יהודי”.¹⁹⁸

¹⁹⁴ משנה תורה, הלכות כלי המקדש, א, ג.

¹⁹⁵ מאור האפלה (לעיל, הע' 81), עמ' רעז. גויטיין סבור כי אלגווה נמצאת במחוז עדן (גויטיין, התימנים [לעיל, הע' 86], עמ' 24), אבל הוא מזהה בטעות את מחוז עדן עם העיר עדן שבמינו. ברם עדן היה מחוז גדול.

¹⁹⁶ סלושץ, מסעי בארץ לוב (לעיל, הע' 96), א, עמ' 121.

¹⁹⁷ שם, עמ' 144.

¹⁹⁸ שם, שם.

מסתבר כי בתשתית הדחייה של אפשרות קיום יהודי באפריקה מונחת כנראה תפיסה גזענית, שלפיה היהודים הם לבנים, ולא ייתכן ששחורים יהיו יהודים. ברם, עובדה זו נדחית על הסף. בשיר השירים נאמר: שְׁחֹרָה אֲנִי וְנֹאנָה פְּנוֹת יְרוּשָׁלַם, פְּאֶהְלִי קָדָר פִּירִיעוֹת שְׁלֵמָה (א, ה). על כך כותב התרגום: פֶּד עֲבָדו עֲמָא בֵית יִשְׂרָאֵל יֵת עֲגְלָא אֲתִקְדְרו אֶפִּיהוֹן כְּבִנֵי כוּש דְּשִׁרְיָן בְּמִשְׁפְּנֵי קָדָר [כאשר עבדו עם בית ישראל את העגל, התקדרו פניהם כבני כוש השוכנים באוהלי קדר]. במקור אחר נאמר: "בְּרַף לְשֵׁם וְלִכְנֵי שְׁחֹרִים וְנָאִים [...] בְּרַף לְחֵם וְכֵנִי שְׁחֹרִים פְּעוֹרָב [...] בְּרַף לְיִפְת וְכֵנִי פְלֵם לְכֵנִים וְנָפִים".¹⁹⁹ באופן דומה כך שנינו במשנה: "הַפּוֹשִׁי, וְהַגִּיחֹר, וְהַלְכָּקָן, וְהַקֶּפֶס, וְהַנֶּנֶס, וְהַחֶרֶשׁ, וְהַשׁוֹטָה, וְהַשְּׁפוֹר, וּבְעֵלֵי נְגָעִים טְהוֹרִין, פְּסוּלִין בְּאֶדָם, וְכִשְׂרִין בְּפִהָמָה".²⁰⁰ התלמוד מפרש משנה זו וקובע: "כושי – אוכמא, גיחור – חיורא, לבקן – סומקא [...] לבן לא ישא לבנה, שמא יצא מהם בוהק, שחור לא ישא שחורה, שמא יצא מהן טפוח".²⁰¹

הביטוי "אוכמא" מציין אדם שחור כהה במיוחד, שעליו נאמר במקורותינו שמברכים עליו "ברוך משנה הבריות", וכך שנינו: "ראה את הכושי ואת הגיחור אומר: ברוך משנה הבריות",²⁰² רש"י מסביר: "כושי – שחור הרבה". בהמשך התלמוד נאמר: "הרואה פיל, קוף וקפוף, אומר: ברוך משנה את הבריות".²⁰³ צירוף זה שבין האדם השחור ביותר לבעלי חיים מסוימים מאפיין את יבשת אפריקה. חכמי המשנה ידעו שיש יהודים שעורם שחור כהה, שאינו כצבע השחור הסטנדרטי אלא שחור משחור. בתלמוד מובא שלל תיאורים של האמורא שמואל, מגדולי אמוראי בבל. בין היתר נאמר לב שהוא אוכמי.²⁰⁴ מדיון זה עולה בבירור כי לא היה צבע שליט של עור יהודי, וצבע עורם של יהודים משתרע בין הצבע הלבן הבוהק בלבנוניותו ובין הצבע השחור משחור.²⁰⁵ לפי המקורות התלמודיים, כהן שחור יתר על המידה, או כהן לבן יתר על המידה, פסולים להקריב קרבן. משמע, היו ישראלים שצבעם נע במנעד שבין לבן חזק לשחור חזק. באופן דומה, היו גם כהנים שצבעם היה תחום במנעד הצבעים הזה. לסיכום: סיפורן של הגאוגרפיה וההיסטוריה של יהדות אתיופיה ותימן הועלם והודר, בגין פרדיגמה אירוצנטרית. כתוצאה מכך חיים יהודיים שלמים סולקו מהתודעה

199 פרקי דרבי אליעזר, פרק כד.

200 משנה בכורות ז, ו.

201 בבלי בכורות מה, ע"ב.

202 בבלי ברכות נח, ע"ב.

203 שם, שם.

204 ראו לדוגמה בבלי נדרים נ, ע"ב.

205 ראו עוד ספרו של אברהם מלמד, היהפוך כושי עורו?: האדם השחור כאחר בתולדות התרבות היהודית, חיפה 2002. במקום אחר אציג דיון ביקורתי בספר זה, אבל כבר מן המקורות שנדונו כאן ברור שהתפיסה שמציג מלמד, שלפיה המסורת יהודית רואה בשחור נחות, אין לה על מה לסמוך.

ומהזיכרון היהודי.²⁰⁶ קהילות יהודי אתיופיה נמחקו כליל מהתודעה ומהזיכרון, ונתפסו כתופעה משונה וחריגה; הם נתפסו כנוצרים, שבדרך זו אחרת אימצו מנהגים יהודיים, אבל הם אינם יהודים במקורם. גם קהילות יהודיות בתימן שנתפסו כיהודיות, נתפסו כקהילות משניות. כך אפוא יהודים מאזורי תימן ואתיופיה שהיו חלק מלב ליבו של הקיום היהודי סולקו מהמרכז: יהדות אתיופיה הועלמה כליל, ויהדות תימן זכתה לבוז ולעג. מאמר זה משקף מאמץ לגלול את האבן מעל פי באר המים החיים ולחשוף את קיומה של יהדות אפריקה התוססת והחיה שעמדה בקשרי תרבות ומסחר עם העולם היהודי. יהדות זו הייתה חלק מהעולם היהודי, והיא הודרה וסולקה מהעולם היהודי.

ניר שגיא
המרכז לחקר יהדות אתיופיה
הקריה האקדמית אונו

²⁰⁶ ביטוי חריף להעלמה זו הוא העדר מפה גאוגרפית-תרבותית שתציג תמונה מלאה של היישוב היהודי באזורים אלה. המפה העתיקה הקיימת היא מהמאה ה"ז. היא אינה נותנת ביטוי לנוכחות היהודית ועניינה גאוגרפי גרידא. המפה הנוכחית מבוססת על הפרויקט הקולוניאליסטי שעיצב את אפריקה במאה ה"ט.

JEWISH COMMUNITIES IN AFRICA THAT DISAPPEARED DUE TO MISTAKEN GEOGRAPHICAL IDENTIFICATIONS

NIR SAGI

Abstract

A Common paradigm in the literature holds that Ethiopia has been isolated and cut off from the world until the nineteenth century. This conception reflected upon the research of the Ethiopian Jewish community, which was perceived in turn as a community that has been disconnected from the rest of the Jewish world for two thousand years. This article claims that this paradigm reflects common conceptions in Ethiopia research, drawing on both Christian and Colonial points of view. However, examination of Jewish documents and sources, reveals the existence of consecutive relationships between Ethiopian Jewry and the rest of the Jewish world, a relationship which is also affirmed by many documents contained within the Genizah. The article comprehensively reviews the various documents related to the general and Jewish geography in Ethiopia, many of which testify to their ongoing connection with the rest of the world.

TABLE OF CONTENTS

Israel Knohl	The Song of Deborah: Human Heroism or Divine Salvation	1
Adam Afterman and Chen Maaravi	On the Holy Spirit in the Academies of Isaac Luria and Ḥayyim Vital	23
Moshe Idel	"The Lesson" of the Besht, Its Sources and Reverberations	57
Nir Sagi	Jewish Communities in Africa that Disappeared Due to Mistaken Geographical Identifications	106
Naama Jager-Fluss	'My Wish is that Women Could also Visit the Synagogue': On the Inclusion of Women in Worship at the Hamburg Temple	139
Shaul Magid	The Voice Is the Voice of the Right, but the Hands Are the Hands of the Left: On Meir Kahane	166
Dov Schwartz and Lilach Ben Zvi	Has Religious Zionism Given Up on Unity?	
	English Abstracts	i

RESHIT was edited by:

Dror Yinon (2009–2010), Yair Lorberbaum (2009–2010), Adiel Schremet (2009–2010)

RESHIT is a peer-reviewed journal that is published annually with the support of the Robert and Arlene Kogod Research Center for Contemporary Jewish Thought, Shalom Hartman Institute

Proposed manuscripts for publication should be uploaded [here](#) prepared according to our guidelines [here](#), formatted as DOC or DOCX. Two abstracts—Hebrew and English—should accompany it. The editors will not discuss manuscripts that have not been formatted correctly or are in lieu of abstracts. The authors will receive a PDF of their final article. Responsibility for opinions expressed in the articles is that of the author alone.

Address: Reshit, Shalom Hartman Institute, P.O. Box 8029, Jerusalem 9108001.

All questions should be directed to David Wietchner, editorial manager.

Email: david.wietchner@shi.org.il

The volume has been edited by Rafael Zer

ISSN 2706-6096

2023

RESHIT

STUDIES IN JUDAISM

EDITORS

ADAM AFTERMAN • RONIT IRSHAI
ISHAY ROSEN-ZVI • CLAIRE E. SUFRIN

EDITORIAL MANAGER

DAVID WIETCHNER

VOL. 7

JERUSALEM, 2023

SHALOM HARTMAN מכון
INSTITUTE הרטמן שלום